

UDK 811.163.42 (091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. XI. 2018.
Prihvaćeno: 26. II. 2019.

“Mlin, žito, brašno i mekinje” Accademia della Crusca i povijesna arhitektura hrvatskoga jezika

Zvonko Pandžić*

... e 'l più bel fior ne colse
Petrarca, *Canzoniere* (LXXIII, 36)
Stjepanu Krasiću za 80. rodendan

U ovom se prilogu raspravlja o povijesnim počecima svjesno planiranoga normiranja hrvatskoga jezika na osnovi najbolje razumljivoga i najšire govorenoga štokavskoga dijalekta (*status and corpus planning* hrvatskoga jezika). To se dogodilo slijedom odluka Tridentskoga sabora (1545.-1563.), kada su kao prototipovi uvedene revidirane latinske liturgijske i paraliturgijske knjige za opću Crkvu, pa su stoga morali biti tiskani i najnužniji priručnici za katolike u Iliriku na njihovu jeziku, prije svega katekizmi i lekcionari, a potom časoslov i propovijedi, tim prije što je uskoro (1582.) bio uveden i novi, gregorijanski kalendar.

Potruga za jednim *općim jezikom* (*lingua generalis*) bila je i zbog toga nužna jer su – slično situacijama po cijelom svijetu gdje su djelovali katolički misionari – brojni dijalekti morali biti “natkriveni” jednim zajedničkim književnim jezikom, pa je misionarska lingvistika, a naravno i skupoća tiska u ono vrijeme, i onako tražila, gdje god je postojala relativna srodnost i razumljivost dijalekata, jedinstvenu jezičnu i pravopisnu normu u tiskovinama.

* Zvonko Pandžić, Oberstudienrat (viši studijski savjetnik), Wirtschaftsgymnasium Tauberbischofsheim Dr.-Ulrich-Straße 1 97941 Tauberbischofsheim, Deutschland. E-adresa: zvonko-pandzic@t-online.de

Kompleksni dijalektološki zemljovid u Iliriku uvelike je strukturalno nalikovao onomu u Italiji, zbog čega su tadašnji Hrvati zaduženi za traženje jezičnoga rješenja – što je dosada ostalo neopaženo – slijedili teorijski pristup i praktična rješenja koja je već nudila Accademia della Crusca (1583.) pri stvaranju općega književnoga jezika u Italiji, koja su potom brižno studirali i kopirali. Prvi su se hrvatski rječnici, kao i brojna druga djela, stoga orijentali, kako autor to ovdje dokumentira, prema jezičnom idealu Akademije Crusca (*najljepši dijalekt*, "pro-sijani", tj. *čisti rječnik/jezik*), odnosno prema poznatoj normi ostvarenoj u njezinoj *Vocabolariju* (1612.). Prvi moderni rječnik hrvatskoga jezika (Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga*, Ancona, 1649./1651.) slijedio je stoga na osnovi brojnih dotada objavljenih i rukopisnih hrvatskih djela kao i "najljepšega dijalekta" ne samo izrijeком načelo Akademije Crusca, nego je najkasnije s njime određen status i usmjeren korpus hrvatskoga književnoga jezika (*status and corpus planning*), dakle skoro na isti način kako je to u slučaju talijanskoga jezika postigao *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (1612.). Zajedno s brojnim već objavljenim djelima za opću uporabu, prvom hrvatskom gramatikom, a i kasnijom leksikografijom koja je slijedila već trasirani put, daljnje natkrivanje (*Überdachung*), odnosno ujedinjenje svih hrvatskih dijalekata (*unio dialectorum*) pri stvaranju jednoga općega književnoga hrvatskoga jezika na osnovi štokavskoga dijalekta i odnosne književnosti, išlo je svojim logičkim putem.

Ključne riječi: Accademia della Crusca, misionarska lingvistika, normiranje hrvatskoga jezika, jezični purizam.

1. Uvod

U ovom je prilogu riječ o povijesnim i sociolingvističkim odlukama glede ireverzibilnoga ustroja hrvatskoga književnoga jezika na štokavskoj dijalektnoj osnovi u novom vijeku. U sociolingvističkoj terminologiji naslov bi mogao glasniti: povijesni izbor statusno prestižnoga (*status planning*) hrvatskoga jezika. Propitujem "skretničke" razloge za rečeni, a ne neki drugi mogući izbor, različite povijesne procese koji su ga uvjetovali, uključujući tu i eminentnu, ali donedavno nepoznatu ulogu koju je pritom i u hrvatskoj primordijalnoj i normativnoj leksikografiji i književnosti uopće (tzv. *corpus planning*) odigrala, u normiranju jedinstvenoga talijanskoga književnoga jezika inače najzaslužnija, 1583. osnovana firentinska Accademia della Crusca. Riječ je, dakle, o postavljanju teorijskih i konkretnih književnih, gramatičarskih i leksikografskih temelja povijesne arhitekture, od planiranja do izgradnje (XVI. i XVII. stoljeće), hrvatskoga narodnoga jezika kao književnoga i općega (*lingua litteralis* ili *lingua generalis*), pri čemu kratko upućujem i na nadogradnje u XVIII. i početkom XIX. stoljeća.

Oslanjam se uglavnom na rezultate svojih ranijih istraživanja o povijesnim nastojanjima oko normiranja hrvatskoga jezika, koja su objavljena u nekoliko opširnih studija i izdanja, od kojih ovdje spominjem one važnije: prije svega, hrvatski i engleski komentar uz latinsko kritičko izdanje i komentirani hrvatski

prijevod prve hrvatske gramatike (Z. Pandžić, 2005), dvije studije na engleskom i njemačkom jeziku (Z. Pandžić, 2004; 2017a), objavljene u vodećem međunarodnom časopisu struke *Historiographia Linguistica* (Philadelphia & Amsterdam), te dva novija rada na hrvatskom jeziku (Z. Pandžić, 2017b; 2018).¹

Glavne su teorijske i praktične skretnice za trasiranje jednoga općega književnoga hrvatskoga jezika bile postavljene već u posttridentskom Rimu, tj. u vrijeme intenzivnih organizacijskih nastojanja papinske Kurije oko ustroja katoličkih škola i misija *usque ad ultimum terrae*, što je u svojim brojnim raspravama dokumentirano pokazao Stjepan Krasić. Ovdje upućujem tek na njegovu glavnu, danas nezaobilaznu monografiju o toj tematici (Krasić, 2009). Upravo zbog misijskih pretpostavki jezične diskusije onoga doba bit će nužno, nakon što našire razmotrim pitanje odgovarajuće znanstvene metode, rasvijetliti pojam i ulogu tzv. misionarske lingvistike, koja se, poglavito u isusovačkoj praksi, kod izbora odgovarajućega općega misijskoga jezika, ma gdje god to bilo, oslanjala na slične teorijske postavke koje je u talijanskoj književnoj republici nje govala spomenuta Accademia della Crusca. Izravni i neizravni utjecaj te akademije na hrvatsku književnost i, prije svega, leksikografiju XVII. i XVIII. stoljeća, koja je opet nepovratno usmjerila put normiranja hrvatskoga književnoga jezika sve do danas, tema je sljedećih poglavlja.

2. Lingvistička historiografija i povijesna sociolingvistika

Intenciju, razinu znanstvene apstrakcije i teorijsku inovaciju povijesnih lingvističkih ideja i odlučujućih jezičnih djela ranijih epoha učiniti danas razumljivima zadaća je u prvoj liniji lingvističke historiografije i jezične filozofije, dakle ne primarno i systemske lingvistike. Razlog tomu leži u činjenici da su i povijesna lingvistička djela pisana systemsko-lingvistički, ali je današnji metalingvistički sustav, od mladogramatičarskoga do (post)strukturalističkoga, inčiji od onoga koji je postojao prije XIX. stoljeća. Semantičko premošćenje, odnosno komunikaciju između oba metalingvistička sustava, može osigurati samo neki *tertium comparationis*. Metodologijski promatrano nije, naime, opravdano pobijati jedan povijesni metalingvistički sustav nekim drugim, nego valja poći "iza" metalingvističkih sustava, što čini lingvistička historiografija.

Koerner je zadaću lingvističke historiografije² razdjelio na tri koraka, pri čemu sva tri *go beyond the metalanguage*: a) *principle of contextualisation*, jer

¹ Kako rezultati tih istraživanja, uključujući i kritičko izdanje prve hrvatske gramatike (Kašić, 2005), još nisu ušli u znanstvenu recepciju u Hrvatskoj, pa ni u ona djela koja pretendiraju biti sinteza znanja o povijesti hrvatskoga jezika i hrvatske filologije (Bičanić, 2011; 2013), nego samo u inozemstvu (Keipert, 2006; Koerner, 2006; Laco, 2007; Holzer, 2008), može biti poticajno ako ovdje prikažem barem osnovne ideje i spoznaje iz navedenih studija, nekim ponavljanjima usprkos. *Reliqua cura et cogitatione eruuntur*.

² Treba ju razlikovati od historijske lingvistike (predmet: *language change over time*).

se lingvističke ideje nikada nisu razvijale neovisno od duhovnih i političkih strujanja vremena; b) *principle of immanence* traži povijesno, kritičko, dijakronijski i dijatopijski primjereno, razumijevanje predmetnih tekstova i ideja, tj. prije svega *it is necessary to make abstraction from the individual's linguistic background and presentday commitments in linguistics*; c) *principle of adequation*, kada nužno i oprezno približavanje modernoj terminologiji (*modern approximations*) može uspjeti samo ako se uspješno učine prva dva koraka (Koerner, 1995, 13; opširnije usp. Koerner, 2007).

Kako je svaka jezikoslovna znanost izvorno disciplina o humanom, bavi se jezikom, a jezik omogućuje komunikaciju među ljudima, njezina se povijest mora promatrati ne samo metodom opće lingvističke i filozofijske historiografije, nego i, navlastito, očima povijesne sociolingvistike, a to je posebna grana lingvističke historiografije. Povijesna sociolingvistika polazi od premise da je jezik ne samo formalni sustav zapisanih znakova i artikuliranih glasova, nego i ponajprije povijesna i socijalna pojava, pa ga valja istraživati i u odnosu prema povijesnim i socijalnim silnicama koje su ga statusno određivale, korpusno oblikovale i prostorno širile kroz stoljeća.³ U tom je smislu kao predmet istraživanja posebno zanimljiva povijesna uloga kršćanskih misionara, katoličke i drugih crkava, crkvenih redova, kolegija, sveučilišta, jezičnih i inih akademija itd., i to i na globalnom i na nacionalnom planu, stoga što su vrlo često upravo te institucije bile i inicijalne silnice jezičnoga planiranja brojnih književnih jezika po cijelom svijetu. Stoga je u svakoj ozbiljnijoj znanstvenoj recepciji povijesti normiranja hrvatskoga jezika kao književnoga i nadregionalnoga (općega) ta uloga nezaobilazna tema.⁴ Povijesni čimbenici i književna djela ranoga planiranja i normiranja hrvatskoga jezika na štokavskoj dijalektnoj osnovi od XVI. stoljeća bili su od 1945. pa donedavno u hrvatskoj filologiji u najboljem slučaju tek rubna pojava zanimanja, iako je Zlatko Vince (1978) učinio za ono vrijeme vrlo hrabar znanstveni iskorak u pravom smjeru. Izvan dominantno serbokroatističkoga, tj. metajezičnoga diskursa vremena, argumentirali su također Ivan Pederin, Karlo Kosor, Josip Ante Soldo i Jerko Fućak, a posljednjih desetljeća i Stjepan Krasić u svojim brojnim radovima (usp. Krasić, 2009). Za izbjegavanje te teme do 1990. postojali su, a možda još uvijek postoje, određeni ideološki i(li) metodološki razlozi.

³ »A basic premise of historical sociolinguistics is that language is both a historical and social product and must therefore be explained with reference to the historical and social forces which have shaped its use« (Romaine, 2005).

⁴ Ova metoda uopće nije suprotstavljena historijskoj lingvistici niti ju dovodi u pitanje, ali ona nije ni "izvanjski opis" hrvatskoga jezika, kako se to u hrvatskoj lingvističkoj literaturi katkad može čitati, nego je izvanjski opis metajezika. Naprotiv, izvanjski je opis jezika svaki lingvistički metajezik, onaj semantički stoičke gramatike na isti način kao i strukturalizam, historijska lingvistika, mladogramatičarska škola, kognitivizam i dr.

Opći hrvatski književni jezik zasnovan na štokavskom narječju stoljećima su uvjetovala i normirala ponajprije djela tzv. korisne književnosti (para)liturgijskih sadržaja. Korpusno planiranje leksika uslijedilo je izvorno ne samo prema relativno rijetko čitanim djelima lijepe, nego ponajviše prema neusporedivo brojnim tiskovinama korisne književnosti. U XIX. stoljeću književnost je, međutim, bila definirana isključivo kao "lijepa". Ta je trebala, barem iz percepcije jezikoslovaca druge polovice XX. stoljeća, biti i jedini supstrat književnoga jezika, pa samim time i predmet jezikoslovne analize, to prije što se novo poimanje književnosti vremenski poklapalo s uvođenjem nove hrvatske grafije gajice u tridesetim godinama XIX. stoljeća. Slijedom toga "korisna" crkvena, kao i gotovo sva druga književnost prije XIX. stoljeća, primjerice ona usmena i narodna, iako su upravo te dvije književnosti stoljećima bile praktično isključivo relevantne za jezičnu izobrazbu puka i normiranje općega književnoga jezika, bila je definirana kao manje vrijedna, odnosno kao "vjerska", "folklorna" i slično, te često zanemarivana kao predmet ozbiljnih znanstvenih rasprava.⁵ To se, naravno, događalo i zbog toga što su pozitivističke metode u jezikoslovlju, navlastito ona do danas dominantna, strukturalistička, zanemarivale metode povijesne sociolingvistike, jezične filozofije i historiografije, pa i tada kada su predmet analize bili spomenuti povijesni tekstovi "korisne" provenijencije. U Hrvatskoj se literatura rečenoga vremena analizira uglavnom metodom povijesne lingvistike, rijetko je od interesa društveni kontekst teorijskoga izbora i praktičnoga prihvatanja općega književnoga jezika (tko? kada? zašto?). Drukčije je to bilo, navodim primjer iz Njemačke, s brojnim opisima širenja općega njemačkoga književnoga jezika pod utjecajem Lutherovih reformacijskih prijevoda Biblije, njegovih katekizama i mnogobrojnih crkvenih pjesmarica. Uz analize metodom povijesne dijalektologije i historijske lingvistike, uvijek treba uzeti u obzir i povijesno-sociolingvističke čimbenike normiranja određenoga jezika.

Jedan od nekoliko razloga brzoga širenja – ne samo u Njemačkoj – pučko-jezičnih crkvenih tekstova i književnosti svakako je i činjenica da se je to događalo *na razmeđu usmenosti i pismenosti* (usp. Ehlich, 1999), dakle, u vrijeme još nestabilne jezične norme, pa je uvođenjem *tipografske pismenosti*, odnosno posve nove tehnologije (re)prezentacije znanja, bilo moguće stvoriti ujednačene i održive pravopisne, leksičke i metričke poveznice na najširem prostoru i u tada najprestižnijoj uporabi, što *oralna* (usmena) i *kirografijska* (rukopisna) *književnost* same po svojoj naravi (*vremenitosti*) nisu mogle postići (usp. Ong, 2013). Kako je *usmena književnost* kod običnoga puka i nadalje bila dominantan oblik (re)prezentacije znanja, *tipografska je pismenost*, zahvaljujući prestižnoj

⁵ Izdavački projekt *Povijest hrvatskoga jezika od srednjeg vijeka do XXI. stoljeća* ispravlja tu metodologijsku i povijesnu pogrešku, pa donosi čitav niz vrijednih pojedinačnih studija koje se trude analizirati i djela korisne književnosti, uglavnom ipak metodom formalne (historijske) lingvistike (Bičanić, 2011; 2013).

uporabi u crkvi i olakšanom širenju, tj. ponajprije *prostornosti i prodornosti tipografije*, u bitnom normirala, bolje reći dominantno usmjeravala i tzv. *sekundarnu usmenost* (usp. McLuhan, 1962) svih slojeva naroda na najširem području,⁶ prevladavajući tako izvornu karakteristiku usmenosti, tj. njezinu *vremenitost*. Onaj tko je znao čitati, uglavnom svećenik, pjevao je i čitao prvi, dočim su djeca i cijeli puk to slušali i ponavljali, te ubrzo naučili napamet. Ritmičke su pjesme svakako daleko brže učili od drugih dijelova tiskanih katekizama, koje je također valjalo naučiti napamet. Tako su uskoro svi znali pjevati pjesme i napamet moliti sve molitve koje se moralo znati da bi se moglo primiti sakramente. Učilo se, dakle, *slušanjem* – od usta do uha i od uha do usta – ali još ne i *gledanjem*, tj. individualnim čitanjem, što je postupno omogućila tipografska tehnologija, u hrvatskom slučaju tek stoljećima poslije, kada su svi naučili čitati i pisati, vrlo često upravo s pomoću katekizma ili crkvenih i narodnih pjesama.

Na sličan su način i iz sličnih razloga od druge polovice XVIII. stoljeća tiskane štokavske narodne pjesme fra Andrije Kačića-Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756.) ne samo potaknule njihovo naglo širenje, nego su njegove zbirke postale i pravi zamašnjak nove, *sekundarne usmene književnosti* na najširem prostoru hrvatskoga jezika, i to ne samo do preporoda u XIX. nego sve do 60-ih godina XX. stoljeća. I tu je, primjerice, jedan guslar pjevao pjesme iz *Kačića* ili je, pak, netko pjevao *Gospin plač* iz Divkovićeve *Nauka* (usp. Z. Pandžić, 2017b). Drugi su slušali i napamet učili te ponavljali, često poput homerovskih rapsoda, zadržavajući već uobičajeni metar (deseterac, osmerac ili pak sedmerac). Katkad su nadareniji spontano dodavali nove stihove i strofe pri samom činu pjevanja. Usmena književnost i recitacija narodnih rapsoda tako su postale jedna vrsta živoga jezičnoga laboratorija. To je bila tehnologija koju je na neki način uvijek iznova poticala i širila druga tehnologija, ona *tipografska*, jer su tiskana izdanja često sadržavala i nove varijante, a te su *kršćanski* rapsodi, kako tvrdi Murko (1979), uvijek iznova prenosili usmenim recitacijama. Važno je naglasiti da učenje napamet i *ad hoc* prezentacija, odnosno spontana improvizacija (*performance*) podrazumijeva i apsolutnu razumljivost kako narodne tako i (para)liturgijske književnosti, navlastito poezije.⁷ Narodu nerazumljive rečenice i stihove jedva da se je moglo učiti napamet, pa tuđica u

⁶ Tek u XX. stoljeću pojavili su se i ponovno ojačali usmeni mediji komunikacije: telefon, radio i televizija, pa se i njih naziva sekundarnom usmenošću. Veliki utjecaj tih medija na govor običnih ljudi nitko u Hrvatskoj ne će pobijati, pogotovo kada primjerice svakoga dana sluša iskrivljivanje jezičnog naglaska i širenje novozaagrebačkoga u televizijskim emisijama. Djeca i odrasli jednostavno i bez velika razmišljanja slušajući preuzimaju novi naglasak, iako su izvorno možda govorili korektnijim, novoštokavskim naglaskom.

⁷ To je bio jedan od razloga da je u romantizmu, teorijski ga je osmislio Friedrich Schlegel (usp. Z. Pandžić, 2002) a na književnom planu propagirali brojni autori (Herder, braća Grimm i Goethe), i tzv. pučka književnost, primjerice bajke raznih naroda, postala nezaobilazno područje zanimanja, pa slijedom toga i predmet znanstvene, poglavito leksikografske analize (usp. *Deutsches Wörterbuch* braće Grimm).

hrvatskim narodnim i pobožnim pjesmama i tekstovima općenito gotovo da nema. Stoljećima su, ipak, i u usmenoj tradiciji, stvarane nove riječi i novi izrazi (formule), i to uglavnom na štokavskoj, općerazumljivoj dijalektnoj osnovi, koji su potom tipografijom bili brzo rašireni.

Brojni pučkojezični štokavski katekizmi, pjesme i plačevi nastali su tako u tradiciji Divkovića (1616a; 1616b), Bandulavića (1613) i Kašića (1640., 1641.), a sva ta djela služila su – upravo prosvjetiteljski – i za opismenjavanje puka. Tu valja spomenuti i novu zbirku propovijedi u tri sveska fra Jerolima Filipovića iz Rame *Pripovidanje nauka krstjanskoga* (Mletci, I. 1750., II. 1759., III. 1765.), posljednje izdanje tiskano je 1898. u Sarajevu; poeziju fra Petra Kneževića *Muka Gospodina našega Isukrsta i plač majke njegove* (1753.) s barem stotinu izdanja do 1970.; zbirke Tome Babića *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, u narodu popularno nazvane *Babuša* (duhovne pučke pjesme, razgovori, pouke) (Mletci, 1726., 1736., 1759., 1802., 1829., Dubrovnik, 1851., Zadar, 1898.) te također njegove *Pisme duhovne* (1736.); Filipa Grabovca *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga* (1747.); na posljatku, i navlastito, fra Andrije Kačića-Miošića *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756., 57 izdanja do 1999.) i *Korabljica Pisma svetoga* (1760., 14 izdanja do 1997.).

Kada se govori o crkvenom utjecaju na širenje pučkojezičnih korisnih tekstova, katkad se susreće mišljenje da je u crkvi bio dominantan latinski, a gdje gdje crkvenoslavensko-glagoljaški jezik, pa samim time pučkojezični utjecaj na visoki jezik na prostorima Katoličke crkve kod hrvatskih katolika nije mogao biti velik. Tu je potrebno diferencirati. Nakon reformskih smjernica Tridentuskoga koncila (1545.-1563.), koji je, između ostaloga, naredio uvođenje obvezujućega katekizma, objavljen je po nalogu pape Pija V. godine 1566. *Catechismus Romanus* za župnike, s obvezom da se vjerska poduka ponudi nedjeljama i blagdanima za vjersku "izgradnju slušatelja" (*aedificatio audientium*). Što je posebno zanimljivo, poduka je djece stavljena u prvi plan župnoga pastorala, pa je to tako ostalo do danas u Katoličkoj crkvi, čime je stvoren učinkovit sustav i snažnoga jezično-normativnoga utjecaja na najšire slojeve naroda. Dekretima *Super lectione et praedicatione* (sessio V, c. 2) iz 1546. i *Canones reformationis generalis* (sessio XXIV, c. 4) iz 1563. biskupima je bila prenesena briga oko organiziranja propovjedničke službe u glavnim i župnim crkvama. Samim biskupima propovijed je izrijeком propisana kao "najvažnija zadaća" (*munus episcoporum praecipuum*). Dodatno je *Decretum super indice librorum, catechismo, breviario et missali* (sessio XXVI, 1563.) okvirno naredio sadržaj najvažnijih priručnika za puk i svećenstvo. Najkasnije od toga trenutka nastaju *latinski prototipovi* svih važnih crkvenih knjiga, uključujući tu rečeni katekizam, prerađeno izdanje latinskoga teksta Biblije (*Sixto-Clementina*, 1598.), Rimskoga misala (uključujući i lekcionar kroz cijelu godinu), brevijara (časoslova) i Rimskoga rituala (obrednika). Od 1582. dodatno je valjalo sve

crkvene knjige uskladiti i s novim gregorijanskim kalendarom i međusobno u tekstualnom smislu, što je tražilo dodatnu reviziju svih, a poglavito brojnih pomičnih čitanja iz misala (lekcionara), obrednika i brevijara prema *Sixto-Clementini*. Upravo u to vrijeme nastala je potreba za tiskom i novih hrvatskih (para)liturgijskih knjiga, a samim time bilo je otvoreno i pitanje jezika u njima.

Uz brojne zbirke propovijedi još brojniji bili su objavljeni katekizmi na pučkim jezicima posvuda u Europi, pri čemu se obično razlikovalo između velikoga (za župnike, studente i naprednije), koji se oslanjao na *Catechismus Romanus*, i maloga katekizma (za djecu i priprosti svijet).⁸ Dakle, iako je latinski tada postao zajednički službeni jezik (*lingua litteralis*) izobrazbe i prakse u cijeloj Katoličkoj crkvi, poglavito u liturgiji, pučki je jezik (*lingua vernacula*) forsiran u katekizmima, čitanjima, pjesmama i propovijedima, i to već od djetinje dobi praktično kod svih ljudi.

3. Jezik – hrvatski ili standardni?

Kao poseban – isključivo hrvatski – problem za točniju povijesno-sociolingvističku raščlambu normiranja hrvatskoga jezika⁹ očituje se danas metodološki pristup povijesti i sadašnjosti jezika u hrvatskoj lingvistici, u kojoj se i za prošla stoljeća razvoja koristi, tek prije nekoliko desetljeća uvedeni, strukturalistički i statički definirani tzv. hrvatski standardni jezik. Taj se moderni termin jednostavno apsolutizira kao jedini relevantni (meta)jezični oblik, a zanemaruje realno-povijesni, tj. "klizajući" razvoj izgradnje hrvatskoga jezika, iako smo tijekom stoljećâ u službenoj uporabi imali i njegovali svoj statusno privilegirani književni jezik koji je postupno "natkrivao" (*Dachsprache*) i neštokavske dijalekte i književnosti. Nasuprot realnomu povijesnomu razvoju i interdijalektnomu prožimanju književnih djela tijekom stoljećâ, često se govori – strogo

⁸ Nimalo slučajno i Mate Divković priredio je dva katekizma (*Nauka krstjanska*), veliki (1611.) i mali (1616.). Glagoljaši su također imali tzv. veliku i malu *Bellarminu*. Sličnu je podjelu još prije Tridentinuma napravio Martin Luther objavivši 1529. u Wittenbergu svoja dva reformacijska katekizma, veliki *Deutsch Catechismus* i mali *Der kleine Catechismus*, namijenjen župnicima i propovjednicima za poduku djece i najširih slojeva naroda. Time je pokrenut snažan pokret širenja katekizma u Europi, ne samo u protestantskim, nego i u katoličkim zemljama, što je omogućila i tipografska tehnologija.

⁹ Uglavnom je tu posrijedi, ako uopće, vremenski linearno i arbitrarno "cjepkanje" (periodizacija) koje narušava povijesni kontinuitet, iako je zapravo riječ »o neprekinutom razvoju bez revolucionarnih prekida i zaokreta« (Tafra, 2012, 34). U praksi je, međutim, prva faza izbora statusno prestižnoga jezika, odnosno dijalekta za književni jezik u sociolingvističkoj teoriji odlučujuća (*status planning*), jer je ireverzibilna i temelj svih kasnijih promjena, dočim je normativna i književna realizacija statusa s pomoću *corpus planning* daleko dugotrajnija, zahtjevnija i napornija zadaća (*fine tuning*). Stoga ovdje ne koristim termin linearne periodizacije, nego povijesne arhitekture (izgradnje) hrvatskoga jezika.

odijeljeno – o hrvatskom štokavskom, kajkavskom i čakavskom jeziku (Bičanić, 2011; 2013), da bi onda u XX. stoljeću sva tri konačno i odjednom bili zamijenjeni hrvatskim "standardnim" jezikom.

Logički promatrano, tu je riječ o kategorijskoj pogrješci tipa "vlažna voda", gdje se supstancija i akcidens (atribut) stavljaju na istu razinu. *Izvanjsko* pitanje što je to standardni – bilo koji – jezik, traži i izvanjski (arbitrarni) odgovor na pitanje, pa odgovori mogu biti vrlo različiti. Tako je praktično bilo moguće – s istim argumentima i s istim polovičnim pravom – nekoć definirati jedinstveni *srpskohrvatski standardni jezik*, kao i danas *hrvatski standardni jezik*. U oba je primjera riječ o izvanjskoj definiciji standardnoga jezika koja, međutim, već po svojoj statičkoj naravi, uopće ne može imati ni pretpostavljati, primjerice, iste čimbenike polifunkcionalnosti u prošlosti i sadašnjosti. Pa čak i kada prihvatimo da je hrvatski *standardni jezik* nastao tek u XX. stoljeću, kako to danas sugeriraju neki "standardolozi", valja naglasiti da se taj standardni jezik u istom stoljeću barem pet puta prema političkim mijenama ortografski i leksički "regenerirao" (Samarđžija prema Tafra, 2012, 417), pa bi za svaku od tih epoha u ozbiljnim raspravama valjalo tražiti novu ili barem modificiranu definiciju akcidencijalne "standardnosti", ali nikada i definiciju supstancijalne "jezičnosti" hrvatskoga jezika. Iz istih je metodologijskih i logičkih razloga nemoguće redukcionistički i jednoznačno ustanoviti koji je to mikrodijalekt bio osnova za izbor "hrvatskoga standardnoga jezika", jer se štokavski dijalekt, bez ikakve potrebe u ovom kontekstu, nepouzdanom metodom strukturalne dijalektologije segmentira na desetak izoglosa *promiscue*, tj. arbitrarno miješajući ne samo njihove povijesne i suvremene granice, nego i različite metajezične tipizacije istih dijalekata. Naravno, dijalekt sâm po sebi, pa makar to bio štokavski i najljepši, nije mogao postati književni jezik bez stilizacije u književnim djelima opće i prestižne uporabe, i to u *kontinuitetu kroz stoljeća*. Današnje (meta)lingvističko poimanje hrvatskoga standardnoga jezika vrlo često zanemaruje tu činjenicu, kao i metodu povijesne sociolingvistike.

Izraz "standardni jezik" stvorio je svojedobno Dalibor Brozović po ugledu na prašku strukturalističku školu 60-ih godina XX. stoljeća kako bi mogao ustvrditi da taj politički željeni,¹⁰ genetski jedinstveni, ali ipak samo apstraktni *srpskohrvatski standardni jezik* (*de facto*, međutim, *metajezik*) nigdje u stvarnosti nije bio realiziran, nego da se on konkretno – tj. izvan apstrakcije jezikoslovaca – realizira isključivo u *dvije varijante*, hrvatskoj i srpskoj. Iako je tu riječ o apstraktnom, tj. *metodologijskom serbokroatizmu*, Brozoviću valja priznati da je na taj

¹⁰ Pitanje *standardnoga jezika* javlja se u sklopu tzv. planiranja jezika, koje su brojne države nakon Drugoga svjetskoga rata pod utjecajem razvoja radija i televizije, alfabetizacije i uvodenja obvezatne škole nastojale provesti. I u povijesti se jezik planirao (akademije, crkva, škola), ali su tada bile ograničene mogućnosti masovne komunikacije. To, međutim, ne znači da i tada nije bilo planiranja općevrijednoga, "najljepšega jezika" na određenom području. Zapravo u XVI. stoljeću i počinje opće planiranje književnih jezika, pa tako i hrvatskoga.

metalingvistički način pokušao, koliko je bilo moguće, spašavati tada ugroženu vlastitost hrvatskoga jezika. Danas, međutim, nema nikakve ni metodologijske ni praktične potrebe da atribut *standardni* bude *differentia specifica* hrvatskoga jezika. Još manje ima potrebe za izdavanjem velikih rječnika hrvatskoga *standardnoga* jezika, što se u novije vrijeme u Hrvatskoj događa. Nigdje drugdje u slavenskim zemljama i jezicima nema te *metajezične* odrednice u imenu vlastitoga jezika. Dovoljno je, stoga, imati rječnik *hrvatskoga jezika*, a samo se po sebi razumije da je riječ o visokom književnom jeziku, pa će svako novo izdanje slijediti i stvarni razvoj leksika prema boljoj književnoj i društvenoj praksi pisaca i govornika, a ne prema arbitrarnim (proizvoljnim) i izvanjskim kriterijima na ovaj ili onaj način statički definirane "standardnosti".¹¹ Metajezična tipizacija konačno trebala bi se orijentirati prema predmetnomu jeziku kroz povijest, dočim nikako nije moguće retroaktivno mijenjati povijesni razvoj jezika prema nedavno razvijenim metajezičnim konstruktima. Konačno, tako definirani standardni jezik nikada ne bi ni mogao postati standardni da nije bio pripremljen i odnjegovan, tijekom povijesti do danas, najširoom općom i društveno prestižnom uporabom.

Kako je riječ o statičkom i apstraktnom metajezičnom modelu prikladnoga *definiranja, odnosno tipiziranja danas standardnoga jezika*, koje pretpostavke neki jezik – dakle ne samo hrvatski – mora ispunjavati da bismo ga mogli nazvati standardnim,¹² povijesni i dinamični razvoj normiranja hrvatskoga jezika i nije mogao biti tema diskusije unutar rasprava o pitanju što je to standardni jezik. U takvom je pristupu preostalo jedino relevantno pitanje: Kada je hrvatski

¹¹ Kao jezikoslovni i logički kuriozitet, dapače i vrhunac razvoja pogriješnoga razumijevanja i povijesti i sadašnjosti hrvatskoga jezika, ovdje valja spomenuti da je najnovija *Hrvatska književna enciklopedija* već izbacila ustavnu kategoriju hrvatski jezik kao natuknicu, te uvela (sv. 4., Zagreb, 2012.) novi predmetni jezik *pod slovom s*: »standardni hrvatski jezik«, tj. standardni jezik hrvatskoga tipa. Nije posve jasno što se tim jedinstvenim manevrom htjelo postići, no ipak je razvidno da je tu *standardni jezik* zamišljen kao *bitak (entitet, supstancija)*, dočim je hrvatski tek *akcidens* (atribut, pridjevak) novostvorenoga bitka, odnosno standardnoga jezika. Jedino je logično objašnjenje da se i nadalje smatra, u smislu već spomenutoga metodologijskoga serbokroatizma, kako postoji *jedan* standardni jezik (srpskohrvatski) s više standardnih varijanti (hrvatska, srpska itd.), odnosno da hrvatski jezik i postoji isključivo kao standardni, dočim bi povijesno i genetski bio jedno sa srpskim itd. No definicija (model, tipizacija) standardnosti trebala bi biti vrijedeća za sve jezike, ne samo za neke južnoslavenske.

¹² Pokušaji strukturalističke tipizacije standardnosti jezikâ (koji su kriteriji nužni da bi se zaključilo da je neki – bilo koji – jezik standardiziran) u lingvistici su posve legitimni, razvijeno je već nekoliko različitih modela (usp. literaturu kod Wingender, 2014). No arbitrarnost tih metajezičnih modela nikada ne može proizvesti i arbitrarnost (izvanjsku modelaciju) predmetnih jezika, što se tim izrazom – isključivo u primjeru hrvatskoga standardnoga jezika – sugerira. Svakako je daleko bolji povijesni naziv hrvatski književni jezik (*lingua litteralis*), jer naziv pretpostavlja realnu povijesnu književnu produkciju i prestižnu jezičnu uporabu kao osnovu izgradnje hrvatskoga jezika u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, a ne tek izvanjsku modelaciju arbitrarnim kriterijima standardnosti jezika. Može se, međutim, pretpostaviti da mnogi danas nesvjesno, zvuči moderno, koriste naziv hrvatski standardni jezik u značenju hrvatski književni jezik ne obazirući se na metajezične konotacije termina.

jezik *po izabranoj definiciji* i arbitrarno pretpostavljenim uvjetima postao standardni? Uglavnom su tzv. standardolozi zaključivali da se to dogodilo još neутvrđenoga datuma u XX. stoljeću, najvjerojatnije nakon nastanka prve Jugoslavije, uz određene predradnje Tome Maretića, dočim bi Gajevo uvođenje nove grafije 30-ih godina XIX. stoljeća navodno učinilo konačni proboj ("Vuk i Gaj") ka standardizaciji hrvatskoga jezika.

U tako posloženoj matrici sva starija hrvatska književnost (tzv. "dopreporodna", "predstandardna"), poglavito ona štokavska i crkvena, u teorijskom smislu nije ni mogla biti relevantna za hrvatski "standardni" jezik, jer je uvijek u pokojoj inačici, primjerice različitoj (orto)grafiji, odstupala od novoformuliranoga "standarda", koji se – metodologijski nedopustivo – jednostavno projicira u prošlost. Kako u prošlosti nije bilo preklapanja jedan za jedan s tim novodefiniranim standardom, sva povijesna hrvatska književnost do Gaja jednostavno je *retroaktivno degradirana* kao zavičajna, dopreporodna, vjerska, dijalektna i slično, tj. za standardni jezik praktično irelevantna, pa makar ona bila i dandanas, kao i nekoć, posve razumljiva štokavsko-i(je)kavska literatura u višestoljetnoj nadregionalnoj i prestižnoj uporabi u crkvi, kao što su to primjerice bila Kašićeva, Bandulavićeva i Divkovićeve književna djela. Kada se o normiranju hrvatskoga jezika govori s realno-povijesne i dinamičke, dakle sa socijalnointrinzične, jezičnointrinzične i književnointrinzične, a ne s isključivo metajezične točke gledišta, pa se pita *kada*, *kako* i *zašto* je uopće došlo do normiranja hrvatskoga jezika na osnovi štokavskoga, a ne kajkavskoga ili čakavskoga dijalekta i odnosne pismenosti, onda djela rečenih, kao i brojnih drugih autora iz Dubrovnika, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Slavonije od XV. do XIX. stoljeća (usp. Z. Pandžić, 2017b; 2018), kao predmet znanstvenoga istraživanja, postaju središnja i nezaobilazna. Upravo su ta djela postala prestižna ne samo u pučkoj, nego i u visokoj crkvenoj kulturi na gotovo cijelom hrvatskom jezičnom prostoru,¹³ čime se sve do novijih vremena nije mogla pohvaliti tzv. lijepa književnost.¹⁴ U stvarnosti su, primjerice, štokavski lekcionari Ivana Bandulavića (1613.) i Bartula Kašića (1641.), *Besjede* Mate Divkovića (1616.), *Ritual rimski* Bartula Kašića (1640.), da brojne katekizme ovdje i ne spominjem, bili tijekom čitavoga XVII. i barem do sredine XVIII. stoljeća, a neki i do konca XIX. stoljeća, kao Bandulavićev i Kašićev lekcionar, ili čak do konca 20-ih godina XX. stoljeća, kao *Ritual rimski* Bartula Kašića, i dijatopijski i dijakronijski najčitanije i najslušanije hrvatske knjige uopće. Pridodavana su im postupno neka druga analogna

¹³ U smislu povijesne sociolingvistike to je bila jedina institucija koja je preko svih granica i carstava ujedinjavala katoličke Hrvate na svim njihovim prostorima, pa je jezik koji se tu prakticirao bio u načelu i u praksi za sve regije i dijalekte prestižan.

¹⁴ Gundulićev ep *Osman*, koji je na neki način vrijedio kao "obarač" preporodnoga duha nakon Bečkoga kongresa 1815., tiskan je prvi put tek 1826., dočim mu je jedno drugo djelo, vrlo lijep prepjev sedam pokorničkih psalama *Pjesni pokorne kralja Davida*, objavljeno još za života u Rimu 1621., i to u tiskari Zanetti, gdje su inače Bartul Kašić i isusovci općenito tiskali svoja djela. Oba su pisana i objavljena na istoj razini "standardizacije" i praktično istom grafijom.

djela, pa je tako pučkojezični *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* fra Andrije Kačića-Miošića (1756.) mnogobrojnim izdanjima proširio bazu "polifunkcionalnosti" književnoga štokavskoga jezika praktično u svaku kuću velikoga dijela govornika hrvatskoga jezika, pa tako i na čakavskom Krku.

Marko Samardžija o tim i inim autorima s početka XVII. stoljeća, kojima načelno ne osporava važnost, sudi – u smislu rečene retroaktivne lingvističke diskvalifikacije (para)liturgijske i usmene književnosti – inčije: »Ti su autori većinom dubrovački ili bosanski štokavci, a djela su im pretežno nabožna, tj. ne samo vremenski podaleko od polifunkcionalnosti koju će potaknuti prosvjetiteljstvo« (Samardžija, 2013, 430).¹⁵ Tvrđnja je višestruko apsurdna. Doista, polifunkcionalnosti, u smislu 70-ih godina XX. stoljeća definirana pojma standardnoga jezika (jedinствена javna uporaba u novinama, na radiju, televiziji, u školi, upravi i dr.), početkom XVII. stoljeća nije ni moglo biti, između ostaloga i zbog toga jer tada nije bilo tih medija, a, osim u Dubrovniku, ni domaće javne uprave. No ipak je jezik tih autora bio polifunkcionalan za potrebe toga vremena, tj. bio je opće sredstvo komunikacije domaćih ljudi, učio se u rijetkim školama koje su vodili isusovci i franjevci (uz latinski, talijanski, njemački i mađarski) te, ponajprije, korišten je u visokoj javnoj i prestižnoj uporabi u crkvi i u kućnoj molitvi. Možda danas valja naglasiti da su u crkvu u to vrijeme išli praktično svi, i to različitim carstvima i granicama usprkos.

Prosvjetiteljstvo i jozefinizam u Zagrebačkoj biskupiji poticao je kao nitko drugi biskup Maksimilijan Vrhovac (1752.-1827.), njegujući školstvo, umjetnost i graditeljstvo, tiskajući brojne nabožne tekstove i pjesmarice za potrebe puka, i to ne samo na kajkavskom, nego često pomiješano i na štokavskom idiomu, jer je veliki dio njegove biskupije, pa i on sam, govorio štokavski. Štoviše, njegovo je jezično povjerenstvo već 1814., Ljudevit Gaj (1809.-1872.) je tada imao pet godina, pripremlilo smjernice za pravopisnu reformu u cijeloj Zagrebačkoj biskupiji. Jasno definirani cilj iz elaborata Vrhovčeva kanonika Marka Mahanovića – sročeni su na latinskom jeziku, pa stoga vjerojatno u literaturi novijega vremena nije bio citiran – bio je postići barem jedinstvenu ortografiju (*scribendi ratio*), odnosno pravopisno jedinstvo dijalekata (*unio dialectorum*).¹⁶ Vrhovac je nakon jednoga susreta s Jernejom Kopitarom u Zagrebu

¹⁵ Drukčijega je mišljenja Radoslav Katičić. On izrijeком naglašava veliki jezični utjecaj rečenih autora s početka XVII. stoljeća. Dapače, smatra da je u baroku, zahvaljujući upravo franjevcima i isusovcima, i oblikovan hrvatski književni jezik (Katičić, 2013, 22-24).

¹⁶ »Ut tam recta et universalis pro Croatis per eruditos adoptetur scribendi ratio, quam etiam unio plurium dialectorum quoad orthographiam, sed in nullum absurdum abeuntem, ut libri undique venientes facilius, per omnes legi possunt, prosecutur« (Fancev, 1933, 66). Mahanović se tu poziva na zahtjev Jerneja Kopitara za jedinstvenom ortografijom na čitavom južnoslavenskom prostoru (»prout eruditissimus Dominus Kopitar in sua Grammatica pag. 202 desiderat«) pa izlaže svoj prijedlog reforme pravopisa, međutim, još uvijek bez dijakritičkih znakova. Očekivao je da će o pravopisu ionako odlučivati Beč, pa je stoga svoj elaborat sastavio na latinskom jeziku.

zastupao jedinstvo hrvatskoga jezika u sva tri kraljevstva (hrvatskom, slavonskom i dalmatinskom), i to još prije očekivanoga ujedinjenja u Trojedinici i ukinuća napoleonskih Ilirskih provincija. Bio je, kao i njegov kanonik Mahanović, protiv Kopitarove ideje da je kajkavski dijalekt dio kranjskoga, a ne ilirskoga jezika,¹⁷ pa mu je, i kao dokaz jezičnoga (i narodnoga) jedinstva, 1813. u Beč spremio sve tiskane rječnike i gramatike toga "ilirskoga" ili "slovinskoga" jezika, o čemu će biti riječi niže. Naravno, nova uprava nakon Bečkoga kongresa 1815., dakle u vrijeme restauracije staroga političkoga sustava, snažno je poticala školstvo i tiskovine, pojavljuju se i novine u Zagrebu i Zadru, ali se u smislu same polifunkcionalnosti jezika ne događa ništa bitno novoga što ne bi već bili anticipirali sam Vrhovac i njegova nabožna literatura.

U Dalmaciji, Hercegovini, Bosni i Slavoniji u XVIII. stoljeću djelovali su opet, i to kao pobornici realnoga prosvjetiteljstva i opismenjavanja naroda, već spomenuti franjevci Filip Grabovac, Tomo Babić, Andrija Kačić-Miošić, i brojni drugi, slijedeći već trasirani jezični i metodologijski koncept sekundarne usmenosti Mate Divkovića i Ivana Bandulavića. Tako je Alberto Fortis (1741.-1803.), predstavnik prosvjetiteljstva iz Italije, u svojem djelu *Viaggio in Dalmazia* (1771.) primijetio (usp. Z. Pandžić, 2018, 220) kako su, učeći čitati i pisati, iz debele knjige nekoga oca Divkovića, »mnogo čitali morlački pastiri«. Kako bilježi Murko, franjevci su sve do u XX. stoljeće, iako je to bilo onkraj crkvenoga prava, parovima koji se nisu umjeli potpisati znali uskratiti i vjenčanje, što je, prema njemu, vrlo učinkovita metoda opismenjavanja.¹⁸

Nema, dakle, nikakva znanstveno opravdana razloga polifunkcionalnost jezika pobijati najraširenijoj nabožnoj, odnosno sekundarno-usmenoj pučkoj književnosti do konca XVIII. stoljeća, a pripisivati ju tek tada nastupajućemu prosvjetiteljstvu, jer u hrvatskom slučaju, usprkos shvaćanju u vrijeme komunističke Jugoslavije, to nisu bila dva *kontrarna*, nego dva *komplementarna* sustava (slično i Katičić, 2013, 43-46). Dapače, jedino je ta "nabožna" i "junačka" književnost prije XIX. stoljeća, zahvaljujući i tipografiji (Murko, 1979), odnosno širenju sekundarne usmenosti, uopće mogla biti polifunkcionalna. Upravo je ta, daleko više nego ona lijepa, stoljećima bila gotovo isključivi supstrat (re)prezentacije doslovce svih oblika onodobnoga znanja i komunikacije u narodu, a samim time i jezične norme, i to na najširim područjima hrvatskoga

¹⁷ Mahanović navodi na koji je način Kopitar razdijelio slavenske dijalekte i jezike, ali se ne slaže s njegovom razdiobom glede hrvatskoga, jer taj se ne smije pribrojiti "kranjskomu" (slovenskom), nego "ilirskomu" (hrvatskomu) jeziku: »Ipsum dialectum Croaticam in Croaticam et Vindicam in Carniola vigentem subdividit [sc. Kopitar]. Mihi de reliquo haec opinio placet, solum modo videtur Croatica ad Illyricae dialectus [!] esse referenda.« (Fancev, 1933, 69). To je, naravno, bilo i Vrhovčevo mišljenje.

¹⁸ »So veranstaltet das katholische Kloster Široki Brijeg nördlich von Mostar regelmäßig Analphabetenurse und macht bei jungen Brautleuten die Trauung davon abhängig, daß sie ihre eigene Unterschrift geben können. Das probateste Mittel!« (Murko, 1979, 151).

jezika. Ta činjenica konačno se ipak probija i u noviju hrvatsku lingvističku literaturu (usp. Vulić, 2013, 156-157).

4. Misionarska lingvistika

Termin "misionarska lingvistika",¹⁹ koji se naglo proširio povodom 500. obljetnice otkrića Amerike (1992.), iako je i prije bio poznat, želi naglasiti da su kršćanski, u početku isključivo katolički misionari, bili prvi globalno i sustavno aktivni istraživači brojnih jezika u Amerikama, Aziji i Africi,²⁰ čime je jezični izgled svijeta prvi put od antike bio iz temelja izmijenjen (usp. Foertsch, 1998). U mnogim dijelovima svijeta upravo su misionari bili oni pioniri koji su započeli grafizaciju (pismo) i tekstualizaciju (gramatike, rječnici, katekizmi) jezika urođenih naroda koji dotada uopće nisu poznavali pismo. Tamo, pak, gdje su već bili poznati i pismo i pismenost (Japan, Kina, Indija) pokušavali su i te jezike približiti Europljanima, nastojeći ih opisati u gramatikama i rječnicima kako bi ih što prije mogli koristiti u svojem misionarskom radu. Istodobno su prije svih drugih isusovci, i to zbog praktičnih razloga, a prema svojem općevrijedećem jezičnom načelu, uznastojali kod srodnih dijalekata, a katkad i kod različitih pisama, uvijek se truditi oko općega jezika (*lingua generalis*), tj. na određenom području ustanoviti najbolje razumljiv i najrašireniji dijalekt kao književni jezik cijele misije, a to su primjerice bili mandarinski u Kini, nekoliko *linguas generales* (*línguas gerais*) u Amerikama, jezik *najopćeniji* u Iliriku, *jezuitská slovenčina* u Gornjoj Ugarskoj (Slovačkoj) i tako dalje.

Izraz "misionarska lingvistika" u brojnim se je filologijama već etablirao, iako se sve češće u istom značenju govori, barem kada je riječ o španjolskim kolonijama i portugalskom *padroado*, i o "kolonijalnoj lingvistici" (Schmidt-Riese, 2006). Kada je, pak, bila riječ o područjima izvan španjolskih i portugalskih kolonija, organizacija misija bila je u ovlasti Kurije u Rimu, tj. od 1622. samo u tu svrhu osnovane Kongregacije za širenje vjere (Congregatio de Propaganda

¹⁹ Stariji i širi pojam od misionarske lingvistike povijesni je pojam akomodacije (akulturacije). Akomodacija je značila da za misije nije bio važan samo jezik, nego i sva tradicija autohtonih naroda. U svoje vrijeme (1600.-1744.) taj je pristup omogućio da su se katolički misionari prilagođavali običajima i ritualima urođenika, naravno i ponajprije učeći njihov jezik. Na taj su način željeli postići trajno ukorjenjenje kršćanske blagovijesti, prije svega u Kini, Japanu i Indiji. Kao metodu misionarenja kod isusovaca prvi ju je uveo Matteo Ricci (1552.-1610.) u Kini. Ne samo da je kineski jezik prakticiran u liturgiji, nego je i konfucijansko štovanje predaka interpretirano kao pučka tradicija, a ne kao religiozni obred, pa je stoga i tolerirano od misionara. Tu je praksu 1623. privremeno bio odobrio papa Grgur XV., dočim ju je Benedikt XIV. godine 1744. zabranio kao navodni sinkretizam.

²⁰ Popis relevantne literature od 2002. odnosi se ponajprije na španjolske i portugalske kolonije (usp. Zwartjes, 2012).

fide). Ta je kongregacija (usp. Metzler, 1971-1973) koordinirala i rad različitih crkvenih redova, bez obzira na to jesu li bili aktivni u Americi, Japanu, Kini ili negdje drugdje. Ona je bila mjerodavna i za zemlje koje su bile suzdržane ili čak neprijateljski raspoložene prema misijskim aktivnostima Crkve, primjerice Osmansko Carstvo (usp. B. Pandžić, 1972; 1973; 1974). U takvim se slučajevima misijskim radom nastojalo olakšati život tamošnjih kršćana i(li) ih barem sačuvati od islamizacije. Ujedinjenje sa svim orijentalnim Crkvama, dakle čak i s onima monofizitske provenijencije (Kaldejskom, Maronitskom, Antiohijskom, Sirijskom, Aramejskom, Koptskom, Etiopijskom), bila je velika želja papinske Kurije nakon Tridentskoga sabora (1545.-1563.). Te Crkve, dijelom i danas ujedinjene s Rimom, potrebovale su i dobile djela poduke u tiskanom obliku, tako primjerice *Biblia Sacra Arabica* (1671.).²¹

Ovdje treba barem spomenuti i više od dva stoljeća prijepora oko ovlasti u misijama u Aziji i Americi između portugalskoga *padroada* i papinske Kurije, što je na koncu slijedom udruženoga portugalsko-španjolsko-francuskoga pritiska dovelo do ukidanja Družbe Isusove (1773.). Zanimljivo je da Katarina II. u Rusiji nije objavila bulu ukinuća pape Klementa XIV. *Dominus ac redemptor noster* od 21. kolovoza 1773., točnije, u onim dijelovima zemlje koje je Rusko Carstvo dobilo nakon prve podjele Poljske (1772.), pa je tamo Družba Isusova ipak preživjela sve do novoga osnivanja 1814. godine. Odjednom se na današnjoj bjeloruskoj strani našao 201 isusovac bivše litvanske provincije s četirima kolegijima i dvjema rezidencijama (Santich, 1995, 191). No car Aleksandar I. već je 1820. protjerao isusovce iz Rusije, gdje su se vratili tek 1992. godine.

Misionarska gramatika, inače srž misionarske lingvistike, po definiciji je gramatika koja je napisana »od misionara za misionare« (Hovdhaugen, 1996, 15), kakva je, primjerice, i prva gramatika hrvatskoga jezika (*Slika 1*). Ona je, dakle, "ezo-gramatika", odnosno interna gramatika za uglavnom strane misionare koji se upućuju u odgovarajuću misijsku zemlju. Interni karakter tih gramatika katkad ilustrira i izabrano pismo: gramatika japanskoga jezika (*Slika 2*), koja je također objavljena 1604., koristi primjerice i za japanske paradigme latinsko pismo. To je, dakle, gramatika koja treba pomoći misionarima koji nisu autohtoni izučiti autohtoni jezik kako bi mogli komunicirati i propovijedati. Po tome je ona gramatika *sui generis*, jer po prvi put uopće istražuje i prikazuje kategorije i paradigme nekoga pučkoga jezika kako bi mogla udovoljiti metajezničnim, predmetnojezičnim i didaktičkim ciljevima misionara. Trebala je zajedno s rječnikom osigurati da njezini korisnici s pomoću utvrđenih jezičnih

²¹ Postojeće liturgijske knjige uvijek se iznova tiskalo na brojnim jezicima ili su novostvorena djela tiskana u *Typographia polyglotta* iste kongregacije. Ta je tiskara nastavila s radom već postojeće *Typographia Medicea* (1584.-1623.), te je od 1623. do danas u funkciji. Objavila je tijekom stoljećâ i brojna djela na hrvatskom jeziku, i to na sva tri pisma (usp. Burić, 1973).

A. M. D. G.
 INSTITVTIONVM
 LINGVÆ ILLYRICÆ
 LIBRIDVO.

Authore

BARTHOLOMAEO CASSIO
Curicēnsi Societatis
IESV.

EDITIO PRIMA.

ROMAE, Apud Aloysium Zanettum.
 MDCIII.

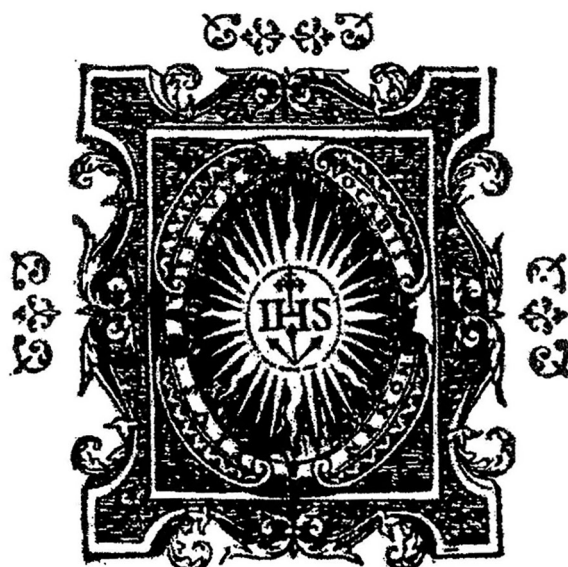
Superiorum Permissu,

Slika 1. Naslovnica prve gramatika hrvatskoga jezika: Bartul Kašić, *Institutiones linguae Illyricae*, 1604.

ARTE DA LINGOA DE IA-
PAM COMPOSTA PELLO

*Padre Ioão Rodriguez, Portuguez da Cõpa-
nhia de IESV diuidida em tres
LIVROS.*

COM LICENÇA DO ORDI-
NARIO, E SVPERIORES EM
Nangafaqui no Collegio de Iapão da
Companhia de IESV
Anno. 1604.

Slika 2. Naslovnica prve gramatika japanskoga jezika Joaõa Rodrigueza iz 1604. godine

pravila mognu lakše prevesti i tiskom proširiti najvažnije tekstove u misijama (katekizam, evanđelja i poslanice, propovijedi i pjesme).

U ovom viđenju izraz "misionarska gramatika" markira ne samo povijesnu skupinu autora ili tekstova, nego, ujedno, i specifičnu refleksiju misionarâ o njihovim interesima, didaktici i poimanju jezika. Te se kategorije mogu bolje razumjeti na temelju sljedećih ispitivanja: tko je, kada i zašto, te s kojim meta-jezičnim premisama, sastavio i objavio prve gramatike brojnih, pa tako i slavenskih narodnih jezika? Jezični filozof i lingvistički historiograf zaključuju da su to učinili misionari, pa njihova djela heuristički nazivaju "misionarskim gramatikama".²² To je tako i jer one, kako za nastanka tako i dugo vremena nakon toga, »außerhalb des missionsbezogenen Kontextes kein wirkliches Interesse finden« (Oesterreicher, 2005, 31). Taj, kao i svaki drugi filozofski i lingvistički konstrukt samim time ipak se ne priznaje ili spoznaje kao jedini istinit, nego se nakon brižljive analize zaključuje da je "misionarska gramatika" najprikladnija oznaka za tu specifičnu, u mnogim dijelovima zemlje, pa tako i u slavenskom svijetu, primordijalnu vrstu pučkojezičnih gramatika. Takve su, primjerice, Statoriusova prva gramatika poljskoga (1568.), Bohoričeva slovenskoga (1584.), Kašićeva hrvatskoga (1604.) i Ludolfova ruskoga jezika (1696.), a sve su četiri – upravo zbog svojih adresata – objavljene na latinskom metajeziku (usp. Z. Pandžić, 2017a).

S ovom heuristikom može se slijediti i u novom svjetlu promatrati širenje ("teritorijalnost") gramatičkoga diskursa sa zapada na istok, uključujući tu transformaciju i djelomičnu modifikaciju gramatičkih kategorija u slavenskim gramatikama u odnosu na latinsku gramatiku, što donekle vrijedi i za retoriku i dijalektiku. U konačnici to znači da se jednomu pučkomu jeziku prvi put daje dostojanstvo uređenoga, učenja vrijednoga književnoga jezika, čime taj jezik biva usporediv s latinskim i grčkim te, posebno važno, i s crkvenoslavenskim jezikom. Istodobno je taj opći narodni i književni jezik trebao u tendenciji uskladiti usmenost i pismenost u vrijeme nagloga širenja tipografske pismenosti.²³ Time je gramatika učinila zaokret u refleksiji o brojnim slavenskim književnim jezicima, jer su oni od toga trenutka, barem što se tiče njihove normativne pravopisne i dijalektne konzistentnosti, bili i do danas ostali na

²² Poznate su i druge povijesne skupine gramatika: stoička, aleksandrijska, modistička, jansenistička (Port Royal) i dr.

²³ Kao Ludolf (1696.), Kašić (1604.) i Bohorič (1584.), tako i Statorius (1568.) bira jezik boljih poljskih autora svojega vremena za jezičnu osnovu svoje gramatike. Svoje djelo, nimalo slučajno, posvetio je plemiću hrvatskoga podrijetla i carskomu veleposlaniku Andriji Dudiću (1533.-1589.), koji je kao mađarski klerik sudjelovao na Tridentskom koncilu, kada je bio imenovan i biskupom Knina. No prešao je na protestantizam i kao izaslanik cara Maksimilijana II. (1527.-1576.) došao je u Poljsku kako bi pripremio, na koncu ipak neuspjeli, izbor careva sina Ernesta od Austrije (1553.-1595.) za poljsko-litvanskoga kralja.

permanentnom ispitu odgovarajućih znanstvenih i(li) nacionalno-filoloških refleksija.

Na početku refleksija o književnim jezicima u brojnim zemljama stajala je, dakle, vrlo često misionarska gramatika koja je bila inspirirana neprecjenjivom kršćansko-misionarskom, hermeneutičkom i globalnom idejom, na svim jezicima – *sine ullo discrimine* – i svim narodima svijeta na njima razumljivu jeziku *htjeti i moći* propovijedati evanđelje. Tu ideju, odnosno nalog (Rim 14,11) uzeo je primjerice Bohorič 1584. za moto svoje u Wittenbergu tiskane slovenske²⁴ gramatike (hrvatski, glagoljskim i ćirilničnim slovima, slovenski, latinski i grčki): »Vsaki jesik bode Boga sposnal. Omnis lingua confitebitur Deo. πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ« (Bohorič, 1987). Do spoznaje Boga vodi nas jezik (Iv 1,1-3), do jezika gramatika. Evangelički pijetist Ludolf stoga 1696. u prvoj gramatici ruskoga jezika već u uvodu (*benevole lector*) naglašava (usp. Z. Pandžić, 2017a, 117) posebnu važnost poznavanja jezika jer ih Biblija ubraja u darove Duha Svetoga (»quod illam inter charismata Spiritus Sancti referat sacra pagina«) (Ludolf, 1959). Pretpostavlja se, međutim, da su pisci misionarskih gramatika poznavali i mišljenje sv. Augustina iz *Confessiones*, koji je učenje latinske abecede smatrao religioznom vježbom (I, 13.22) da dijete spozna istinu, samoga Boga metaforički vidio kao gramatiku (I, 18.28-29), a kršćansku etiku uspoređivao s metrikom (III, 7.14).

Nije, dakle, nikakvo čudo da je stoljećima najvažnija knjiga katoličkih misionara, uz Bibliju, bila gramatika, a potom i rječnik. Kada to imamo u vidu, daleko lakše ćemo razumjeti zašto su se isusovački i ini misionari stoljećima trudili oko pisanja i tiskanja gramatika i rječnika brojnih jezika, pa tako i hrvatskoga, čime su mu inicijalno i ireverzibilno (su)ustrojili statusne temelje i razvili prvu normativnu korpusno-leksičku širinu i održivu nadgradnju, koju do danas negujemo i postojano izgrađujemo.

5. Accademia della Crusca i hrvatsko *questione della lingua*

Tijekom svojega rada u misijama misionari su se susretali s bezbrojnim dialektima pa su se u gotovo svim zemljama morali odlučiti za jedan opći jezik misije na određenom području (*lingua generalis*), naravno i zbog velikih

²⁴ U XVI. stoljeću, i kod Bohoriča i dugo nakon njega, taj se jezik zvao *lingua carniolana* (*kranjski jezik*, *windische Sprache*), vrlo rijetko *slovenski jezik*, primjerice kod Jurja Dalmatina (1547.-1589.). *Slovenski jezik* s ekavskim refleksom jata zvao se jezik kajkavskih Hrvata u sjevernoj Hrvatskoj, što je opet istoznačnica za *slovinski jezik* (ikavski refleks jata) na hrvatskom jugu i zapadu. Latinski ekvivalent za *slovenski* i *slovinski jezik* u hrvatskoj je tradiciji uvijek bio *lingua illyrica*, nikada *lingua carniolana* (usp. Belostenec, 1740; Jambrešić, 1742 pod natuknicama *szlovenszki*, *Illyricum*, *illyricus*).

troškova tiska crkvenih knjiga na raznim jezicima, a pogotovo dijalektima. Što šire područje jezika to je jednostavnije i jeftinije tipografijom umnožiti i proširiti nužna djela. U Italiji, naravno, nije bilo potrebe za misionarskom lingvistikom, ali je u Rimu bilo središte ne samo Papinske Države i Kurije, nego i Družbe Isusove, od sredine XVI. stoljeća najaktivnijega katoličkoga reda što se tiče školstva i misija. U Italiji, međutim, već dugo se vodila rasprava o jedinstvenom književnom jeziku (*volgare*) s obzirom na činjenicu da je broj različitih dijalekata daleko nadilazio i hrvatsku, relativno složenu jezičnu situaciju. Sredinom XVI. stoljeća tu je u učenim krugovima još jednom intenzivirana već puno stoljeće vođena vrlo živa rasprava oko jezika (*questione della lingua*).

Novoosnovana Accademia della Crusca (1583.) propagirala je ne samo deklarativno jedan opći talijanski književni jezik na osnovi toskanskoga dijalekta, to su tražili brojni učeni Talijani i prije, nego je u tu svrhu poduzela i konkretne korake. Njezina odluka za toskanski značila je ujedno dugotrajno pročišćavanje talijanskoga jezika (*lingua pura*), odnosno rječnika s pomoću novoizgrađenoga i normativnoga *Vocabolario degli Accademici della Crusca* iz 1612. (Slika 3). Eklektičkim pristupom Crusca (= "mekinje") provela je "pročišćavanje" jezika na taj način da je propisivala najljepši i općerazumljivi, u literaturi odavno potvrđeni dijalekt (prema *tre corone toscane*: Dante, Boccaccio, Petrarca) kao književni, dočim je za rječnik književnoga uzor-jezika probirala, odnosno "prosijavala" najčišće (najljepše) riječi, jednu po jednu. Kao prikladan grb (amblem, marku) svojega rada izabrala je 14. ožujka 1590. mlin za žito i moto koji je služilo kao *inscriptio*. Mlin dijeli čisto brašno od mekinja, dočim je već ranije, prema Mt 3,12 i Lk 3,17, bilo razlučeno jezično žito od kukolja. Kao moto (*inscriptio*) na svojem grbu Crusca je stavila izraz »il più bel fior ne coglie«, što se slobodno može prevesti kao "uberi najljepši cvijet". Riječ je zapravo o jednom (polu)stihu iz Petrarkina *Canzoniere* (LXXIII, 36): »e 'l più bel fior ne colse«. Grb je, dakle, aluzija na purističku zadaću Akademije, pretresti ("prorešetati", "prosijati") talijanski jezik i predlagati njegov najčišći dio (»vagliare e proporre nella lingua italiana la parte più pura«).

Taj se talijanski model jezičnoga planiranja poglavarima Družbe Isusove u Rimu učinio kao vrlo prikladan i po cijelom svijetu primjenjiv način izbora prestižnoga dijalekta i normiranja određene *lingua generalis*. Praktično je Družba Isusova pri izboru književnih jezika (*linguae generales*) na globalnom planu, tj. u svim misijama i na svim kontinentima, preuzela model talijanskoga jezičnoga normiranja Akademije Crusca. U to vrijeme kada je 1599. prihvaćen i konačni oblik ustroja studija (*Ratio studiorum*) generalni je prepozit Družbe, nakon nekoliko Španjolca, bio prvi Talijan, Claudio Aquaviva (1543.-1615.). Tijekom njegova dugoga mandata (1581.-1615.) Družba se je naglo proširila po cijelom svijetu, uključujući, nakon Indije, i misije u Japanu i Kini. Aquaviva je odobrio i organizirao misiju u Ilirik, uključujući Dubrovnik (od 1604.), turske

VOCABOLARIO
D E G L I
A C C A D E M I C I
D E L L A
C R V S C A.

CON TRE INDICI DELLE VOCI.
locuzioni, e prouerbi Latini, e Greci, posti per entro l'Opera.

CON PRIVILEGIO DEL SOMMO PONTEFICE,
Del Re Cattolico, della Serenissima Repubblica di Venezia. e degli
altri Principi, e Potentati d'Italia,

*E FVOR D'ITALIA, DELLA MAESTACE SARE A,
Del Re Cristianissimo, e del Sereniss. Arciduca Alberto.*

IN VENEZIA MDCXII.

Appresso Giouanni Alberti.

Slika 3. Naslovnica *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, 1612.

dijelove Balkana, ali i osnivanje kolegija (1606.) uz carsku potporu u Zagrebu, koji je počeo s radom 1607. godine. U svrhu pripreme te misije, u Rimu je već 1599. bila osnovana Academia linguae illyricae, gdje su talijanski isusovci prije puta učili hrvatski jezik. Kako veli Kašić u svojoj autobiografiji, on ih je podučavao, Aquaviva mu je naredio da izradi gramatiku *Institutiones linguae Illyricae* (1604.) na latinskom metajeziku kako bi im učenje bilo olakšano (Kašić, 2005, 198-199). Naziv *academia* za instituciju izučavanja jednoga jezika nije slučajna; ne samo pojmovni utjecaj (i) Akademije della Crusca tu je više nego očit. U konačnu i službenu verziju *Ratio studiorum*, odnosno u isusovačku pedagogiku, uveden je upravo te 1599. godine.

Izraz *lingua generalis (universalis)* inače je postao poznat u XVII. stoljeću, paralelno uz *scientia universalis* Descartesa, za nastojanja oko planiranja apstraktnoga, dakle, jednoga posve novoga filozofskoga (aposteriornoga) univerzalnoga jezika za sve ljude i zemlje, u čemu su na prominentnim mjestima sudjelovali isusovci ili, pak, njihovi đaci, poput Descartesa. Pritom je teorijsku potku davala i *ars combinatoria* Atanazija Kirchera (1602.-1680.). Isusovačke *linguae generales* u misijama nisu, međutim, bile planirani jezici poput esperanta, nego su se uvijek zasnivale na jednom dijalektu autohtonih jezika, koji bi potom kao "krovni" književni jezik bio postavljen (generaliziran) iznad genetski sličnih dijalekata.

Usprkos svim nastojanjima i studiju autohtonih jezika, "babilonski" problemi misionara bili su i ostali trajna tema, jer se, navlastito u prekomorju, zbog vremenski dugoga učenja brojnih heterogenih jezika, nije moglo brzo mijenjati oboljele ili nadoknaditi umrle misionare. Stoga nije nikakvo čudo da je francuski isusovac i jezikoslovac Philippe Labbé (1607.-1667.), očit potaknut radovima Atanazija Kirchera i Descartesa, došao na ideju sastaviti gramatiku jednoga aposteriornoga jezika koji je na osnovi latinskoga sam stvorio (*Grammatica linguae universalis missionum et commerciorum*), a trebao je poslužiti u misijama i u trgovini. Taj se vrlo jednostavan univerzalni jezik, prema njegovu mišljenju, mogao naučiti za osam dana (»intra octiduum disci possint«; Labbé, 1663, 3). Tu jedinstvenu gramatiku misionarskoga novostvorenoga jezika poznao je i komentirao i Gottfried Wilhelm Leibniz, koji je sa svoje strane koncipirao i opisao ideju vlastitoga aposteriornoga jezika, također pod nazivom *Lingua generalis* (1678.). I kod njega univerzalni jezik nije bio tek puka matematičko-lingvistička igrica, nego, kao i kod Labbéa (1663, 3; »propagandae fidei christianae per universas gentes instrumentum«), vrlo korisno sredstvo za uspješan rad u misijama. Taj su jezik sami misionari, istina, mogli relativno brzo naučiti, ali je za misije ipak bio neprikladan, jer ga autohtono stanovništvo, koje uglavnom nije poznavalo ni pismo, a kamoli osnove latinskoga jezika, nije moglo naučiti ni brzo ni lako.

Kašić je upoznao Atanazija Kirchera, koji je u Collegium Romanum predavao prirodne znanosti i orijentalne jezike, znatno poslije (sredinom 30-ih godina XVII. stoljeća), jer su obojica živjela u tom istom kolegiju. Njegova gramatika nije, dakle, mogla niti trebala imati veze s Kircherovom *ars combinatoria*. On se potrudio hrvatsko pitanje jezika (*questione della lingua*) riješiti prema praktičnom i već prihvaćenom Crusca modelu suvremenoga talijanskoga općega književnoga jezika, odnosno prema jezičnom načelu svih isusovačkih misija (*lingua generalis*). Očito je Kašić upravo stoga uznastojao u predložke svoje gramatike *Institutiones linguae Illyricae* ugraditi i brojne ideje i definicije (Z. Pandžić, 2005, 50-62) iz velike talijanske gramatike *Regole della lingua fiorentina* Pierfrancesca Giambullarija (1552.), a ne samo iz latinskih gramatika Alda Manucija (1493.) i Manuela Álvaresa (1572.). Iz istoga razloga tražio je da se uči na najširem području najbolje razumljiv i najljepši jezik. Nakon svoje prve misije u Dubrovnik (1609.-1612.), te navlastito nakon misije u turska područja Ilirika (1612.-1613.), sva je svoja djela sastavio izriječkom "po bosanski", jer je štokavski jezik bosanskih katolika držao najrazumljivijim i najljepšim u Iliriku. Sve u smislu tražene *lingua generalis* (*jezik najopćeniji* kod Kašića) našao je rješenje za hrvatsko *questione della lingua*, čime je odbacio mogućnost kombinacije više dijalekata, nasuprot Križaniću (1976), pri stvaranju općega književnoga jezika. A to je značilo, prema već utvrđenom kriteriju misionarske lingvistike i Akademije Crusca, da književni jezik mora biti, kako veli u predgovoru *Rituale rimskoga* (Kašić, 1640): »*najopćeniji i koga može sfak lašnje razumiti*«.

Najljepši i najbolje razumljiv dijalekt kao opći, probran ("prosijan") rječnik, i upravo zbog toga purifikacija jezika, izbjegavanje tuđica, ali i stvaranje brojnih neologizama, stajalo je na vrhu prioriteta njegovih lingvističkih nastojanja, dakle posve analogno načelu koje je slijedila Crusca, dočim tri refleksa jata (*i*, *ije/je* i *e*) u praksi nisu bila problem razumljivosti, pa ih je tolerirao. U tom smislu je razumljiv njegov izbor bosanske i hercegovačke štokavštine jer je na svim područjima bila razumljivija negoli, primjerice, dubrovačka štokavska ijekavica, a da o čakavskom i kajkavskom narječju i ne govorimo. Razlog tomu bio je taj što se u Dubrovniku koristilo mnogo tuđica, a te je Kašić posvuda i bezuvjetno htio izbjeći, jer ih u drugim krajevima narod ne bi mogao razumjeti. Nepročišćeni dubrovački jezik, prema njegovu mišljenju, nije mogao postati *lingua generalis* u Iliriku, pa se on oko toga dugo sporio s dubrovačkim isusovcima, što je čak tražilo i intervenciju generalnoga prepozita iz Rima (usp. Kašić, 2006, 121).

Moglo bi se pomisliti da je Kašić velika iznimka jer je, eto, osim isusovačkoga načela općega jezika poznao, te u gramatikografiji i leksikografiji koristio metodu Akademije Crusca, tim prije što se prva akademija na hrvatskoj strani Jadrana osniva u Dubrovniku tek oko 1695. (usp. Deanović, 1933). Naprotiv, načelo prestižnoga dijalekta (*lingua tusca, fiorentina, toscana*) i čistoga

jezika (*lingua pura*) već od osnivanja (1583.), a navlastito objavljeni *Vocabolario* (1612.), leksikografsko uzor-djelo Akademije Crusca, imali su veliki utjecaj na gotovo svu europsku normativnu leksikografiju XVII. stoljeća, primjerice onu francusku, englesku i njemačku. Iznimka je bio već 1611., dakle godinu dana prije, objavljeni rječnik kastiljskoga jezika Sebastiána de Covarrubiasa *Tesoro de la lengua castellana o española*, prvi veliki rječnik jednoga modernoga jezika u Europi, iako su autoru bila poznata načela Akademije Crusca.

Model iz *Vocabolarija* preuzimaju izrijekom Jakov Mikalja (1649./1651.) i Ardelio della Bella (1728., o njemu će biti riječi niže), oba slijedeći i Kašića, čime je načelni jezični i posebno leksikografski model Crusce postao uzor modelacije korpusa hrvatskoga jezika tijekom stoljećâ. Komplementarni model misionarske lingvistike u isusovaca samo je dodatno potaknuo i praktično olakšao izgradnju (*corpus planning*) hrvatskoga jezika i književnosti na jednom općerazumljivom, prestižnom, najčišćem i najljepšem jeziku.

No i prije Kašića tražena su u Rimu nakon Tridentskoga koncila jezična rješenja u smislu konvergencije dijalekata u smjeru općega jezika u Iliriku. Šime Budinić, zadarski čakavac, objavio je, nakon što je sastavio prijevod pokorničkih psalama na čakavskom, i prijevod velikoga katekizma Petra Kanizija *Summa nauka christianskoga*, ovoga puta ijekavsko-štokavskim tipom jezika (*Slika 4*), i to baš u vrijeme osnivanja Akademije Crusca i uvođenja gregorijanskoga kalendara. U tom kontekstu valja naglasiti da je nova crkva ilirske bratovštine i Kaptola sv. Jeronima u Rimu otvorena 1589., kada je znatno porastao misionarski interes za Ilirik. I prije se smatralo da je katoličko pučanstvo u Iliriku u velikoj pogibelji, osobito nakon pobjede Svete lige nad turskom mornaricom kod Lepanta 7. listopada 1571. godine. Austrijsko-turski tzv. Dugi rat (1593.-1606.) dodatno je zaoštrio položaj katoličkoga življa u našim krajevima, pa je Kašić nekoliko godina (1609.-1612.) čekao u Dubrovniku da krene u turska područja Ilirika kao misionar (usp. Vanino, 1934a; 1934b).

I *Nauk krstjanski* Splitsanina Aleksandra Komulovića²⁵ (1582.) bio je već štokavske stilizacije, kao i jedan drugi isusovački *Nauk* objavljen ćirilicom 1583. za uporabu u Dubrovniku. Ta promjena dijalekta i pisanja jata kod Budinića i Komulovića, međutim, nije bila spontana, valja ju promatrati i u kontekstu izbora (1581.) novoga prepozita Družbe Isusove, Klaudija Aquavive, čiji je misionarski žar bio općepoznat. Tisak prijevoda *Summe* Petra Kanizija (1521.-1597.), uglednoga isusovca prve generacije i kasnijega svetca Katoličke crkve, svakako stoji u vezi s isusovcima, pa nije teško pretpostaviti da im je bilo stalo da prijevod izađe na već tada diskutiranoj *lingua generalis*, čemu se Budinić priklonio.

²⁵ Komulović je postao prvi "nadsvećenik" Kaptola sv. Jeronima u Rimu 1589. godine.

NAVKA CHRISTIANSKOGA

SLOXENA ČASTNIM VČITEGLIEM
PETROM KANISIEM.

TVMAČENA IZ LATINSKOGA
IAZIKA V SLOVIGNSKY,

I VTISSSTENA PO ZAPOVIEDI
presuetoga Očca Pape
GREGORIA TRINADESTOGA.

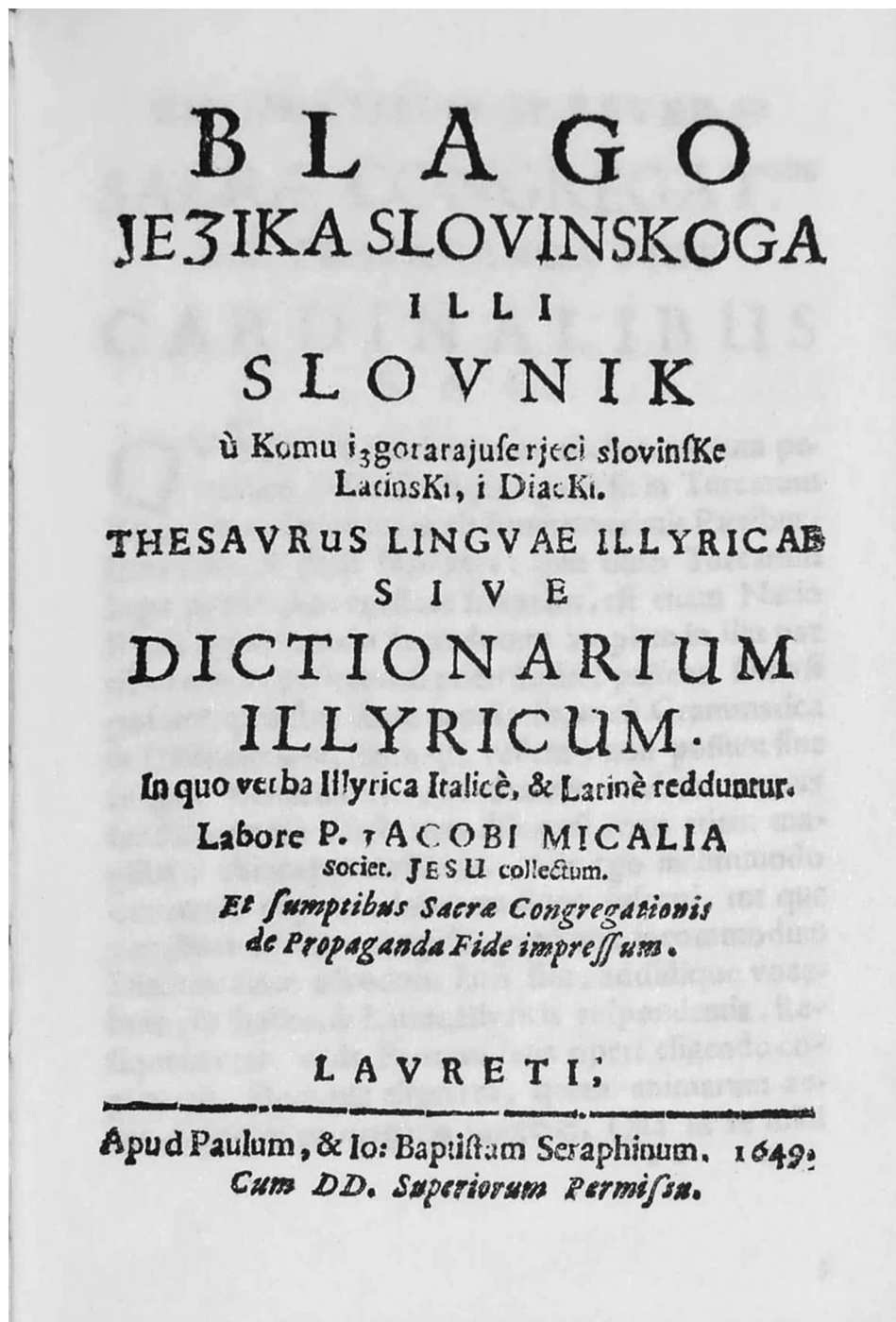
VRimu, pri Dominiku Baži. Lieto Gospodgnè,
M D LXXXIII.

Slika 4. Naslovnica velikoga katekizma Petra Kanizija u prijevodu Šime Budinića, 1583.

Isusovci su u to vrijeme intenzivno raspravljali i o misiji u Ilirik, pa je 1582. upravo stoga Dubrovčanin Marin Temparizza (1534.-1618.) pisao isusovačkomu generalu Aquavivi da bi trebalo izraditi gramatiku i rječnik za strane misionare (»fare un vocabulario et una grammatica per aiutare li studenti ancor forestieri«), koji bi zbog bijednoga položaja kršćana pod turskom vlašću trebalo spremati u Ilirik (Jurić, 1934, 158-159). Sličnu argumentaciju koristi i Kašić u predgovoru svoje gramatike.

Već spomenuti Aleksandar Komulović (1548.-1608.), koji je pod kraj života pristupio isusovcima i sâm pošao u misiju u Dubrovnik, iako čakavac, svoje djelo *Zrcalo od ispovijesti*, tiskano 1606., napisao je štokavski. No već je Faust Vrančić (1595.) između svih slavenskih dijalekata izabrao (*benigno lectori*) upravo "dalmatinski" jer mu je taj bio "najčišći", poput etrurskoga (toskanskoga) među talijanskim dijalektima: »quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter Italica Hetruscum«. I Vrančića treba razumjeti ne samo u okviru načela koje je njegovala Crusca (*lingua pura*), što je tu očito, nego, i ponajprije, u kontekstu onodobnih isusovačkih nastojanja oko leksikografije i gramatika, što on izrijekom potvrđuje u posveti Alfonsu Carillu, tadašnjemu provincijalu isusovačke pokrajine u Austriji. Taj je u koordinaciji s generalom Aquavivom u Rimu uskoro poslao isusovce u Zagreb da osnuju kolegij (1606.), odnosno prvu zagrebačku gimnaziju. Stoga nije nikakvo čudo da je i Kašić u svoja tri rukopisna pokušaja izradbe rječnika hrvatskoga jezika, tj. s hrvatskom natuknicom na prvom mjestu (oxfordski, peruđinski i dubrovački), pri ruci imao rječnik Fausta Vrančića (Erdmann-Pandžić, 1991; 1994).

I Kašićev mlađi subrat i kolega iz dubrovačkoga kolegija (1630.-1633.), Jakov Mikalja (*Slika 5*) slijedio je Kašića u izboru bosanskoga (štokavskoga) općega jezičnoga modela, koji je preporučio svim piscima u Iliriku, ali se isto tako, i prije svega, *izrijekom* u predgovoru svojega i inače *prvoga modernoga rječnika hrvatskoga jezika* oslanja na model koji je razvila Crusca, to jest, prema toskanskom uzoru, na *probrani*, "*prosijani*" rječnik i *najljepši jezik*. Najljepši je jezik u Iliriku, veli on, a poziva se na opće mišljenje, *la lingua bosnense*, oko kojega se Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* svojski potrudio: »io ho procurato di mettere in questo dictionario *le parole più scelte et il dialetto più bello*; perchè siccome, nella lingua italiana, benchè vi sia grandissima varietà nel parlare, nulla di meno, quando si scrive, ogn'un affetta la lingua toscana, o romana, conoscendo che quella fra tutte sia *la più bella*, e che convenghi che i libri si scrivano in quella, cosi anche sono molti e varii li modi di parlare in lingua illirica; ma ogn'un dice, che *la lingua bosnense sia la più bella*: perciò tutti li scrittori illirici dovrebbero affettarla nel scrivere; il che ho procurato di far io in questo Dittionario« (Mikalja, 1649/1651).

Slika 5. Naslovnica rječnika *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje, 1649./1651.

Iz citata je viljivo da je Mikalja preuzeo jezično načelo i moto iz *Vocabolario degli Accademici della Crusca* (1612.).²⁶ To je načelo slijedio i prije, odnosno u vrijeme kada je oko 1635. počeo njegov rad na *Blagu jezika slovinskoga*, jer je moto Crusce zabilježio već u predgovoru svoje hrvatske preradbe latinske gramatike Manuela Álvaresa (1637, 3-4; *Slika 6*): »zato može sfak na svoj način izgovarati [...] al' bi još bolje bilo da i naški sfak na bosansku uči izgovarat, budući u *Bosni naš jezik ljepši*.«

Mikalja se, dakle, nekoliko puta (*la lingua più bella, jezik ljepši*) poziva na rečeni moto Akademije Crusca (»il più bel fior ne coglie«), koji, kako je već rečeno, potječe iz Petrarkina djela *Canzoniere* (LXXIII, 36), a krasio je i naslovnu stranicu u *Vocabolariju* (1612.). Preuzeli su ga prvi hrvatski leksikografi Kašić, Vrančić i Mikalja, a sva trojica su, bez ikakve sumnje, vrlo dobro znala koje je jezično načelo slijedila Accademia della Crusca i zašto bi ono moglo pomoći pri normiranju hrvatskoga (iliričkoga) jezika.

Izbor najljepšega, štokavskoga jezika bosanskih katolika, bio je već posvuda proširen u mletačkim izdanjima franjevac, što je umnogom olakšalo izbor prestižnoga jezika Kašiću i Mikalji, jer su zbog potvrđene opće razumljivosti ta djela već bila u širokoj uporabi u katoličkim crkvama od Istre do Bugarske. Bandulavićev lekcionar (1613.) služio je s više od 20 izdanja i preradbi do konca 19. stoljeća i kao *šćavet* glagoljaškim svećenicima, a već heraldički, preko grbova na naslovnici (*Slika 9*), upućuje na opću uporabu u Dalmaciji, Dubrovniku, Bosni i Slavoniji. I Divkovićeve (1616b) štokavsko-ijekavske propovijedi *Besjede* (*Slika 8*), još danas bez teškoća razumljive, bile su također više od jednoga stoljeća svake nedjelje u uporabi i u latinskoj i u glagoljaškoj liturgiji, dakle i po mnogim čakavskim područjima hrvatskoga jezika.

Kašićev i Mikaljin izbor jezika bosanskih katolika kao "najljepšega" i "najopćenijega" u Iliriku nije, dakle, bila neka slučajnost, nego racionalan odabir, teoretski potkrijepljen načelom Akademije della Crusca i kongenijalnim isusovačkim propisom da se u svim misijama svijeta na svakom jezično srodnom području treba njegovati *lingua generalis*. Kašić, dakle, nije kao prvi prepoznao štokavski jezik bosanskih katolika kao opći i najljepši, odnosno kao najbolje rješenje pri izboru općega književnoga jezika, ali je on preko svojih izdanja daleko najzaslužniji da se taj idiom uskoro u prestižnoj uporabi u crkvi

²⁶ Matasović (2011, 472) spominje da je u Italiji postojala Accademia della Crusca, ali ju ne dovodi u vezu s Vrančićem, Kašićem i Mikaljom i izborom statusno prestižnoga hrvatskoga književnoga jezika. Ni drugi prilozi u istom svesku ne poznaju koncepcijski utjecaj te akademije i njezina *Vocabolarija* (1612.) na ranu hrvatsku leksikografiju i gramatikografiju, odnosno na stvarne teorijske razloge izbora "najljepšega jezika", tj. štokavskoga iz Bosne, kao *lingua generalis* kod Kašića i Mikalje. Prikazi leksikografije (Samardžija, 2011; 2013) i gramatikografije (Ham, 2013) u tim svescima taksativnoga su, ne i analitičkoga karaktera. Povijesni kontekst početaka hrvatske filologije i opće lingvističke ideje toga doba ostali su neobrađeni, i zbog toga što u obzir nije uzeta ni sva primarna, a kamoli i relevantna sekundarna literatura.

EMMANVELIS
A L V A R I
E SOCIETATE IESV
DE INSTITVTIONE
GRAMMATICAE

Pro Illyricis accommodata à Patribus eiusdē. societatis

LIBRI TRES.

*Et expensis Sacrae Congregationis de propa-
ganda fide impressa.*

ROMÆ, Apud Franciscum Caballum. MDCXXXVII.
SVPERIORVM PERMISSV.

Slika 6. Naslovnica latinske gramatike Manuela Álvaresa na hrvatskom metajeziku, 1637.

proširio i stoljećima njegovao i na svim čakavskim područjima (*Ritual rimski*, 1640.; *Vanghielia i pistole*, 1641.). Preveo je i cijelu Bibliju na hrvatski (Kašić, 1999), a svojim je ugledom i podneskom na kongregaciji De Propaganda fide u Rimu 1634. (usp. Erdmann-Pandžić, 1991, 66), nakon što je osobno prije toga sastavio tri rukopisna koncepta rječnika hrvatskoga jezika, inicirao sastavljanje i tisak prvoga modernoga i opširnoga štokavsko-ijekavskoga rječnika hrvatskoga jezika *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (1649/1651). To je učinio nekoliko dana nakon što nije bio odobren tisak njegova prijevoda Novoga zavjeta. Na koncu je ista kongregacija doista i platila tisak rječnika. Kašić je stoga bez ikakve sumnje stvarni i vizionarski utemeljitelj hrvatske jezikoslovne znanosti, koja do danas mnogo toga duguje njegovoj početnoj realizaciji supradijalektne hrvatske *lingua generalis*, ali, i još više, njegovu maru da se upravo na tom jeziku napišu najvažnija djela za *corpus planning* hrvatskoga jezika (gramatika, rječnik, prijevodi Biblije i Rimskoga obrednika, lekcionar te mnoga druga).

Druga dva isusovca i misionara, ujedno i dva za *corpus planning* odlučujuća leksikografa hrvatskoga jezika, slijedila su Kašića. Prvi je bio Jakov Mikalja (1649/1651), koji je u Dubrovniku (1630.-1633.) i Rimu (1634.-1638.) surađivao s Kašićem, a drugi Ardelio Della Bella (1728) (*Slika* 7). Oni su planiranje korpusa hrvatskoga jezika u svojim štokavsko-ijekavskim rječnicima postavili na tako široke leksičke temelje da su svi kasniji leksikografi na njima tek nadograđivali. Ekscerpitali su sva tiskana i brojna rukopisna djela hrvatskoga jezika do kojih su mogli doći te ih leksikografski obradili prema modelu pročišćavanja, "prosijavanja" jezika, koji je provodila Crusca (»le parole più scelte et il dialetto più bello«, kako navodi Mikalja). Franjevac Joakim Stulli (1985. [1806.]) potom je krajem XVIII. stoljeća sastavio, a početkom XIX. stoljeća tiskom svojega šestotomnoga *Rječosložja* (1801.-1810.), zaokružio više od 200 godina hrvatske leksikografije.

Rješenje hrvatskoga *questione della lingua* za čakavca Kašića, ne manje za Mikalju i Della Bellu, mogao je donijeti samo pročišćeni štokavski jezik,²⁷ to je bila njegova *lingua illyrica*. Razlog za taj izbor leži u općoj razumljivosti toga narječja, kako nekoć tako i danas: *svi čakavci i kajkavci razumiju štokavski bez napora, dočim to obratno ne vrijedi*,²⁸ tj. štokavci imaju problema razumjeti čakavce i kajkavce zbog velike koncentracije tuđica u tim narječjima, romanizama u čakavskim, hungarizama i germanizama u kajkavskim govorima. Čisti

²⁷ Pridjev *štokavski*, dolazi od zamjenice *što* (staroslavenski *čto*), je nes(p)retan. Iako ta zamjenica nije jedina osobina navedenoga dijalekta, ipak treba primijetiti da je danas *što* u uporabi samo u hrvatskom jeziku u značenju *quid*, *was*. Srpski, bošnjački i crnogorski jezik umjesto te koriste zamjenicu *šta*, pa bi ih se, isto tako nes(p)retno, moglo nazivati "štakavskim" jezicima.

²⁸ Tu pozadinu, zapravo glavni razlog izbora štokavskoga za književni jezik (para)liturgijskih, književnih i leksikografskih djela katoličke obnove, isticao sam u svojim gore navedenim, ali i drugim radovima (usp. Z. Pandžić, 2008b; 2009b; 2015).

**DIZIONARIO
ITALIANO, LATINO, ILLIRICO,**

**Cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscriver-
re, e con facilità maggiore leggere le Voci
Illiriche, scritte con Caratteri Italiani,**

*Ed anche una breve Grammatica per apprendere con pro-
prietà la Lingua Illirica.*

Con in fine l'indice Latino-Italicus.

O P E R A

DEL P. ARDELIO DELLA BELLA

Della Compagnia di GIESU'

D E D I C A T A

ALL' ECCELL. DEL SIG.

K. CARLO PISANI.

IN VENEZIA, MDCCXXVIII.

Presso Cristoforo Zanne.

Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

narodni govor bosanskih katolika koji je najvećim dijelom, i to izrijekom i u književnim djelima, izbjegavao tuđice (Bandulavić, 1613; Divković, 1616a; 1616b), učinio se Kašiću i Mikalji kao rješenje za traženu misijsku *lingua generalis* u Iliriku, upravo, dakle, i prema postulatima koje je razvila Accademia della Crusca.

Kako su u prvoj polovici XVII. stoljeća na štokavskom narječju tiskana i najutjecajnija književna djela za prestižnu uporabu u crkvi na najširim prostorima hrvatskoga govornoga područja, i to preko svih političkih granica, ali i prvi moderni i veliki rječnik hrvatskoga jezika, to s pravom od toga doba možemo govoriti o ireverzibilnom ustroju toga narječja za osnovu hrvatskoga jezika (*status and corpus planning*). Jedina nadregionalna institucija toga doba imala je autoritet i za praktičnu provedbu, tj. u općoj i višestoljetnoj praksi uporabom toga jezika postupno širiti i "polifunkcionalnost" izabranoga jezika. Štokavski status prestižnoga jezika postupno je realiziran širenjem tiskanih djela, mnogobrojnih lekcionara, katekizama, obrednika, pjesmarica paraliturgijskih i junačkih itd. Sretna je okolnost da je Mikalja u *Blago jezika slovinskoga* uzeo i rječnik književnih, tiskanih i rukopisnih djela iz lijepe dubrovačke i ine literature. To je uradio, slijedio ga je u tome Ardelio Della Bella (1728), zahvaljujući pristupu same Accademije della Crusca, ali i isusovačkomu načelu misionarske *lingua generalis*. Time je nastao opći i polivalentni rječnik kao uzor drugim piscima liturgijske, narodne i lijepe književnosti hrvatskoga jezika kroz stoljeća. Odlučujuće je bilo da rječnik (sekundarne) usmenosti i (primarne) pismenosti barem u načelu, a postupno i u praksi, nisu više divergirali, osobito što se tiče južnih i zapadnih dijelova jezičnoga područja. Time je prestižna uporaba štokavskih književnih djela dolazila do ušiju i usana svih govornika, bez obzira na njihovu izvornu dijalektu čakavsku ili štokavsku izoglosu.

6. Kada i zašto nastaje hrvatski jezični purizam?

Problem purizma u hrvatskom jeziku neki su preuveličavali, pokušavajući nakon državnoga osamostaljenja 1991. posvuda vidjeti rječnik iz vremena 1941.-1945., odnosno predmnijevano nasilje nad jedinstvenim (srpsko)hrvatskim jezikom. U stvarnosti se, međutim, nije dogodilo ništa revolucionarno (usp. Tafra, 2012, 428). Političke su promjene hrvatski jezik, navlastito pravni i civilizacijski leksik, mnogo puta u povijesti mijenjale i(li) proširivale (*lexikalische Neuerungsstöße*), ali statusno već odavno određeni i korpusno prošireni hrvatski jezik kao entitet, tj. kao narodni i književni, te promjene nikada nisu dovele u pitanje. Kao i više puta ranije tijekom povijesti, što mnogim kritičarima nije bilo poznato jer su sve promatrali iz perspektive druge Jugoslavije, neke "nove" riječi uglavnom su bile vrlo "stare", pa su prihvaćene u općoj pravnoj,

vojnoj i književnoj praksi. Druge, opet, nisu bile prihvaćene, tako primjerice rijetko u tisku za ratnih godina (1991.-1995.) korištena ruska riječ *vrtiljet* (*вертолёт*) ili *zrakomlat* za helikopter. Danas to više nije tema političkih i jezičnih sporenja u Hrvatskoj.

Hrvatski purizam nije, međutim, bio nikakva nova pojava, nego je normiranje hrvatskoga jezika, već samim izborom prestižnoga statusa štokavske pismenosti, moralo imati i purističku notu, to prije što je valjalo osigurati sveopću razumljivost tiskanih prestižnih djela, najprije u čakavskim, a zatim postupno i u kajkavskim krajevima. Oslanjanjem na metodu "prosiljavanja" jezika prema uzoru akademije Crusca, u hrvatski je jezik – posve logično – bila uvedena i *strukturalna tendencija k jezičnomu purizmu*, i to je tako ostalo do danas. Stvaranje normativne leksikografije zapravo i nije ništa drugo nego purifikacija rječnika (*corpus planning*), i to prema već ranije izabranom prestižnom jeziku ili dijalektu (*status planning*). Svi novi izrazi u civilizacijskom rječniku, a te se ponajprije moralo uvesti u (para)liturgijske tekstove prevedene s latinskoga, bili su već od kraja XVI. stoljeća prevedeni na narodu razumljiv jezik, često pozajmljujući prikladne riječi iz drugih slavenskih jezika, iz staroslavenskoga dakako najprije, ali također iz češkoga i ruskoga, ili pak stvarajući neologizme prevedeci doslovce njemačke, latinske ili grčke izraze.²⁹ Pa čak i u strogo liturgijskim tekstovima pokušava se već nakon Tridentskoga koncila pronaći odgovarajuće narodne izraze za teološke pojmove (narodu razumljiv jezik morao je biti *lingua pura*). Divković (1611.), Bandulavić (1613.) i Kašić (1640.) su tako, primjerice, uveli narodna imena mjeseci u svoja djela (*siječanj, veljača* i dr.), pa su ona do danas ostala u prestižnoj književnoj uporabi, iako su vlasti nakon 1945. forsirale latinska imena mjeseci.³⁰ Uveli su ih opet stoga što su se upravo u Bosni koristila od starine (usp. Nakaš, 2017) i stoga što latinska imena mjeseci mnogima na područjima osmanske vlasti (dobar dio Dalmacije, Slavonija, Srijem, Bosna i Hercegovina) jednostavno ne bi bila razumljiva. Tako je to bilo i s drugim latinskim riječima i izrazima koje je trebalo čitati ili propovijedati u

²⁹ Donosimo tek dva primjera prijevoda s grčkoga. Od (staro)grčkoga εὐαγγέλιον već je rano, preko crkvenoslavenskoga prijevoda, nastala *blagovijest*, a znatno kasnije stvorena je hrvatska novotvorena *sveučilište* kao doslovni prijevod (novo)grčkoga πανεπιστήμιο, odnosno latinskoga *universitas studiorum*. Drugi (južno)slavenski jezici imaju riječ *univerzitet*.

³⁰ Još 80-ih godina XX. st. moglo se zbog navodnih "separatističkih riječi" završiti u zatvoru. Liječnik Ivan Šreter (1951.-1991.[?]) iz Pakraca tako je 80-ih bio osuđen na zatvorsku kaznu zbog korištenja izvorno (crkveno)slavenske, do danas poznate češke, ali i hrvatske riječi, nalazimo je već u Povelji bana Kulina Dubrovčanima (1189.), *časnik* (*umirovljeni časnik* umjesto *penzionirani oficir*), a zbog toga je najvjerojatnije neutvrđenog dana i mjesta, 1991. ili 1992., i pogubljen. Legendarni reporter Radio Zagreba Ivan Tomić imao je silnih problema nekoliko godina prije. Bio je sankcioniran, iako ne i prityoren, jer je umjesto riječi *ofsajd* prenoseći nogometne utakmice uveo danas "standardnu" riječ *zaleđe*. To su samo dva od brojnih primjera borbe protiv hrvatskoga "separatističkoga rječnika" tih godina, kako je komunistička vlast jezično čistunstvo u to vrijeme nazivala.

crkvi, ili ih je narod morao učiti napamet. Osim nekoliko okoštalih latinskih liturgijskih izraza, cijeli leksik propovjedničke i katekizamske literature morao je biti općerazumljiv.

Na jednom primjeru koji navodi Bartol Kašić u svojoj autobiografiji možemo razabrati što je tada značila njegova i purifikacija hrvatskoga jezika uopće. Iako je godinama živio i kao rektor kolegija radio u Dubrovniku, nije mu se sviđao dubrovački jezik, pisao je općim "dalmatinskim" ili "bosanskim" idiomom, što je zapravo bio i "dubrovački" jezik, ali oslobođen brojnih tuđica. Sporio se oko toga s dubrovačkim isusovcima, jer je očito želio da se i oni oslobode raznih "đardina", što je bio i jedan od razloga da je dugo tražio pre-mještaj iz Dubrovnika u Rim. Kašić se je morao pravdati i pred generalom u Rimu, jer su mu pokušavali spriječiti tisak jednoga prijevoda, iako je, iz današnje perspektive gledano, bila riječ o banalnom jezičnom, odnosno "purističkom" problemu: »Priložit ću kao primjer jednu izreku: za *poenituit me* oni kažu *petinsko san se* umjesto dalmatinske riječi *pokajao sam se*. I budući da o. Kašić nije htio upotrebljavati taj način govora, rekoše o. generalu u Rimu da njegovi spisi ne će biti dragi Dubrovčanima« (Kašić, 2006, 121).

Ironija je sudbine da su svi Dubrovčani u crkvi slušali i razumjeli pročišćeni jezik iz Kašićeva lekcionara (1641.) u više izdanja sve do konca XIX. stoljeća. Posvuda se u Dalmaciji i Istri u isto vrijeme koristio njegov *Ritual rimski* (1640.) ikavske stilizacije, također svima razumljiv. Zbog opće razumljivosti pokušao je i svoj prijevod Biblije osloboditi brojnih narodu nepoznatih izraza, stvarajući pritom i brojne neologizme, poglavito u Starom zavjetu, što se dobro može uočiti iz velikoga rječnika njegova prijevoda, koji je načinila Darija Gabrić-Bagarić (2000).

Isti "puristički" motivi tjerali su i Ivana Bandulavića, u predgovoru *štioću razboritomu*, da svoj lekcionar napiše tako da bi bio razumljiv posvuda, tj. točno prema heraldici naslovnice, u Bosni, Slavoniji, Dalmaciji i Dubrovniku, izbjegavajući tuđice kako ne bi slučajno ispalo »da su riči, a to ukloni Bog, s turskim ili drugim neznanim jezikom mišane« (Bandulavić, 1613).

Začuđuje također koliko je na gotovo 900 stranica Divkovićevih (1616b) *Besjeda* (Slika 8) malo turcizama, i uopće tuđica. Uglavnom su to nazivi za predmete ili pojmove unesene s osmanskim civilizacijom, primjerice: *čaršija*, *dušek*, *sidžil*, *alat*, *harač*, *haramija*, *hazna*, *mahala*, *mitiriz*, *papuča*, *sadžak*, *sindžir*, *skerlet*, *sobet*, *dželeti*, *turpija*, *zanat*, *zanačija*, *kantar*, *imaret*, ali i naziv za životinju koja u Bosni nije bila poznata *kaplampost*, sinonim za *leopard*. Rijetke su i riječi za apstraktne pojmove, kao *kavga*, *čemer* i slični.

Usput ovdje napominjem (našire Z. Pandžić, 2018) da je Divković koristio izvorno glagoljski *đerv* (Ѡ, ѡ) za *ć* i *đ* i kao znak palatalizacije (*lj*, *nj*, ѠѠ, ѡѡ), te se kod njega, također s ambivalentnom vrijednošću, pojavljuje i grafem *v* (č),

Ш Е С Н Е Д Е
 « Н П К О Ц Н Љ Д,
 СПАРХЪ Е П А Н Ж Е Л Н А Н Е Д Н Е Ж А Н Н Е Ж

Прико свега гоѣица; кое Шеснече из разанинех ѣивинех кѣнига приведе, исписа; и сломи тогожѣшми Шогословац ф р ѡ М ѡ Т Н Е дивкопикъ из мелашак. Реѣа СПЕТОГѡ ф р ѡ Н У Е Ш К ѡ из Проиницие применком Шосне дрѣнтине. Ш конесе Шеснеѣах зѣарне многе стѣари пеле приведе, и корисне коликко за реѣошнике, толикко за спметопѣне жѣѣе, како се оунто пиѣи вѣтежнем оѣе кѣниге.

Ъ М Н Е Т У Н Е Х
 А Х Ё З.
 І 6 І 6.

П О П О Р О Ж Е Н Н Ъ Н С Ъ С О П Ъ

По Петру Марии Мерганѣ. Кон Учркие, Сте Марие формоѣ
 ѣѣопѣишем стѣриѣнех.

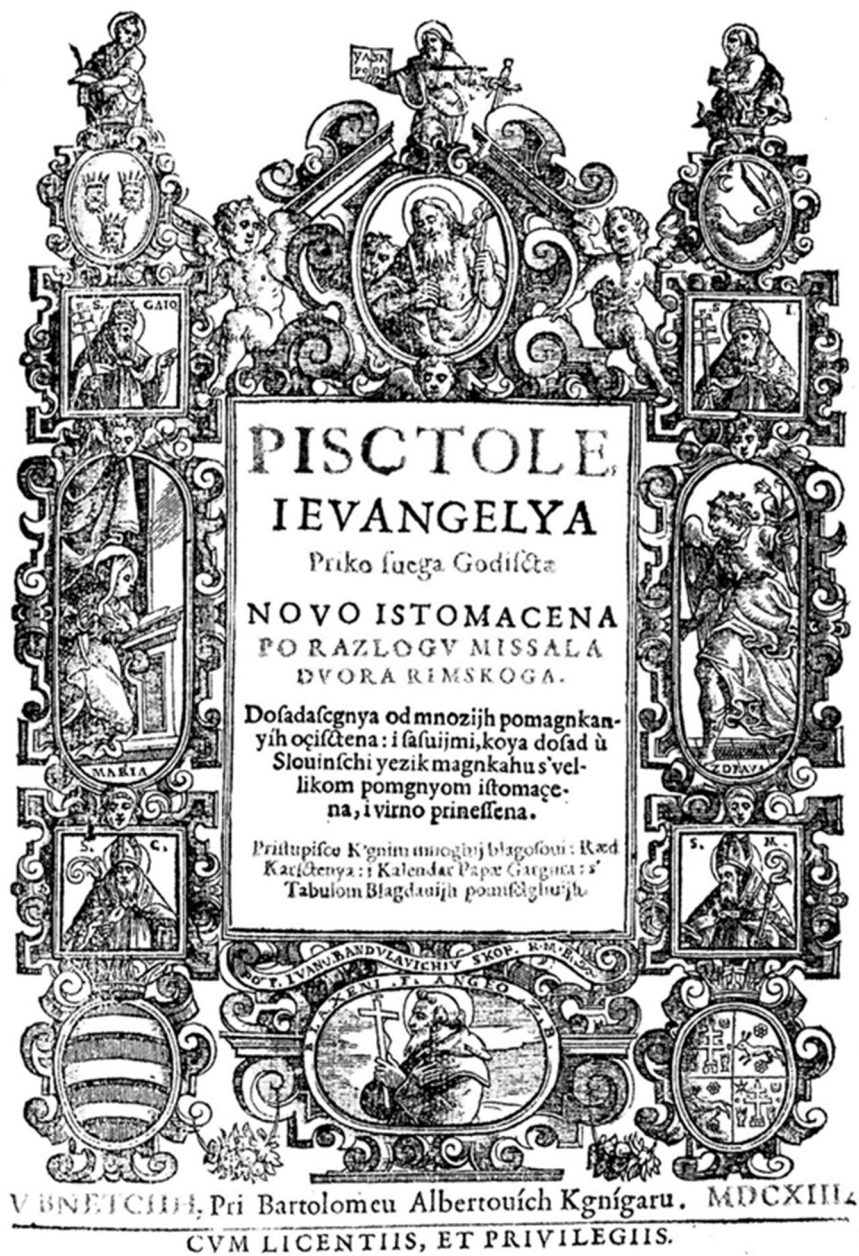
koji uz primarnu vrijednost *č* zastupa i fonem *dž*. Ponajčešće se to događa u pozicijama asimilacije *č* u *dž* ispred zvučnih suglasnika (npr. *srdžba*, *svjedodžba*), ali ima i primjera s izvornim *dž* u turskim riječima *sidžil*, tur. *sicil* (osmanski سِجِل *siğill*), *dželeti*, *dželetom*, tur. *cellât* (osmanski جِلَاد *ğellād*), *sadžak*, *saç ayak* (osmanski صَاحِ اَيَاق *sağ ayaq*), *sindžir*, tur. *sincir* (osmanski زَنْجِير *zingīr*) i dr. Time je Divković, za razliku od čakavca Kašića, u opću uporabu uveo i afrikatu *dž*, te *de facto* zaokružio današnji glasovni inventar hrvatskoga jezika.

Mikaljino Blago jezika slovinskoga (1649./1651.) u velikoj je većini leksema štokavske stilizacije, iako Neweklowsky (2014, 1944) tvrdi da je *Čakavisch und Štokavisch*, dočim velike rječnike hrvatskoga jezika izrazito štokavskoga leksika i morfologije, one Della Belle (1728., 1785.) i – ne manje od šest kvadranta – Joakima Stullija (1730.-1817.), tiskanih 1801.-1810., on i ne spominje. Dva potonja ipak spominje Lehfeldt (2014, 1456-1459).

Kod Mikalje doista postoje i neki čakavski izrazi i pojmovi, ali su te riječi bile poznate i korištene i od štokavaca u Dalmaciji ili su, pak, knjiškoga podrijetla, pa ih je i zbog univerzalističkoga načela unosio u svoj rječnik. No kada on po abecedi (*i* je prije *j*) dođe do riječi *vitár*, upućuje na ispravnu ijekavsku varijantu: »*vittar*, vidi *vjettar*«, gdje potom nalazimo latinski i talijanski prijevod imenice. I fleksija mu je štokavska (primjerice *-o* umjesto *-l*), kod nekih se riječi prema domaćem izgovoru i praksi mogu naći i čakavski sinonimi i nastavci. Slijedeći načela koja je usvojila i na naslovnici *Vocabolarija* (1612., *Slika 3*) otisnula Accademia della Crusca (*indici delle voci, locuzioni e proverbi*), Mikalja kao prvi unosi u rječnik hrvatskoga jezika i brojne izraze (idiome, fraze), dočim Della Bella (1728.) to čini u daleko većem obujmu. Ipak, Della Belli je to bilo daleko lakše učiniti nego Mikalji, jer je on za ulazni, talijanski stupac, gotovo u cijelosti preuzeo *Vocabolario degli Accademici della Crusca*.

Ovdje bi se moglo dodavati brojne primjere pročišćavanja hrvatskoga leksikona tijekom stoljećâ, uvijek iz bojazni, kada je u pitanju (para)liturgijska prestižna književnost, da adresati – priprosti puk – možda ne će moći dobro razumjeti te, uglavnom prevedene, tekstove.

Problem razumljivosti mogao je, međutim, nastati i zbog brojnih hrvatskih novotvorenica koje prije nisu bile potvrđene u govorima. Tako je već Šime Budinić (Canisius, 1583), kako bilježi Vulić (2011, 182), »izmišljao [...] i nova jezična rješenja, različita i od hrvatskih onodobnih govora, pa i od pisane tradicije, a i od drugih jezika, a usto je rabio vrlo neobične kombinacije. Zato je logično da su njegovi *Psalmi*, kao čakavsko djelo rođenoga čakavca, i danas neusporedivo lakše razumljivi od *Summe*, a ta je razlika u razumljivosti u 16. stoljeću bila još znatno uočljivija«.

Slika 9. Naslovnica prvoga izdanja lekcionara Ivana Bandulavića, 1613.

Pokornički su psalmi već tada bili više puta u oficijima preveden tekst, potvrđen, dakle, i uporabom u crkvi i kod latinaša i kod glagoljaša, pa je dobra razumljivost svakako objašnjiva i time. Budinić, pak, u *Summi* prvi put uopće prevodi jedan *apstraktni latinski tekst* Petra Kanizija s brojnim izrazima koje hrvatski književni jezik u to doba ili nije poznavao ili ih Budinić nije do tada susreo. S ciljem opće razumljivosti, to ga sili na stvaranje novih izraza, dobro znajući da s latinskim izrazima ne može postići svoj cilj. Drukčije nije bilo ni s Kašićevim prijevodom Biblije, navlastito Staroga zavjeta: stvorio je brojne doslovne prijevode latinskih riječi, koje nikada nisu zaživjele u hrvatskom jeziku, dijelom i zbog toga što mu prijevod nije bio tiskan i proširen prestižnom uporabom. Ipak, i Budinić i Kašić pokušavali su pisati jezikom za koji su smatrali da bi mogao biti razumljiv svima u Iliriku. To da su im novotvorenice iz današnje perspektive često neuspjele i(li) ishitrene, ne umanjuje umanjiti važnost njihova truda oko općega hrvatskoga jezika. Upravo u službenim liturgijskim prijevodima morali su se, s jedne strane, skrupulozno držati izvornika, a s druge strane, pokušavali proširiti izražajne mogućnosti hrvatskoga jezika. Isto se može ustvrditi i za, na žalost još uvijek neobjavljene, prijevode Novoga zavjeta i lekcionara dubrovačkoga klerika Stjepana Rusića (usp. Fućak, 1975, 232-240 *et passim*) iz vremena njegove polemike protiv glagoljskoga misala (1741.) zadarskoga nadbiskupa Mateja Karamana (1700.-1771.). Nasuprot njima, daleko veću slobodu prijevoda imao je Divković (1616b) u *Besjedama* (*Slika 8*). Propovijedi ipak nisu kanonski tekst, pa je vrlo često, razumljivosti radi, jednostavno prepričao latinski sadržaj, služeći se, kao nekoć Marko Marulić, i kontaktnim sinonimima.

Prve prozne hrvatske tekstove s purističkim nabojem napisao je, koliko mogu prosuditi, upravo Marko Marulić (1450.-1524.) koncem XV. i početkom XVI. stoljeća. Neka svoja i tuđa pobožna djela prevodio je, naime, za svoju sestru Biru (Veru), redovnicu sv. Benedikta, koja nije znala latinski. Ti nedavno otkriveni rukopisi (usp. Pandžić, 2009a), iako čakavskoga idioma, sadržavaju velik broj vrlo uspjelih i danas razumljivih neologizama koji, naravno, nikada nisu zaživjeli u književnom jeziku, jer nisu bili tiskani, iako ih je njegova sestra Bira u ono vrijeme zacijelo razumjela.

Drugim riječima, od Marka Marulića do danas valjalo je pisati hrvatskim narodnim, općerazumljivim jezikom, iako je, ili upravo jer je, tijekom povijesti bio izvrgnut brojnim i heterogenim inojezičnim utjecajima, a u (para) liturgijskim književnim djelima ponajprije latinskoga jezika. U isto vrijeme moralo se prevoditi autorizirane tekstove relativno visoke apstrakcije s latinskoga, čime je stvaranje novih hrvatskih riječi jednostavno bila nužnost. Odatle i česta sklonost pisaca prema novotvorenicama, odnosno otklonu od svih inojezičnih utjecaja, jer nije se moglo dopustiti da, primjerice, latinske teološke izraze ne prevode, a prevode njemačke ili talijanske. Novokovanice

same po sebi nisu mana, nego legitiman književni i jezični zahvat, poglavito u vezi s općeprihvaćenom praksom "prosijavanja" književnoga jezika, što je propagirala Accademia della Crusca, a prihvatili su prvi stilisti hrvatskoga jezika, sve u svrhu stvaranja jedne *lingua generalis* u svim katoličkim misijama u Iliriku.

Ovdje valja dodati, što može biti zanimljivo, da su se oko stvaranja novotvorenica u hrvatskom jeziku u to doba navlastito trudili *oni autori koji su poznavali i rado pisali latinski* (primjerice Marulić, Kašić, Divković). Oni su cijenili svaki jezik, a posebno vlastiti, napor oko lijepe rečenice i dobrog izraza koji su sami morali uložiti učeći latinski nukao ih je na takav pristup, dočim je kontaminacija jezika u njihovim očima bila znak slaboga poznavanja i jednoga i drugoga jezika. Zaključno valja naglasiti da bez ranoga izbora književnoga jezika početkom XVII. stoljeća (*status and corpus planning*) i njegova kontinuiranoga višestoljetnoga "pročišćavanja" u smislu konvergencije raznih narječja u općoj i prestižnoj uporabi svima razumljivoga štokavskoga, jedva da bi se, na povijesnoj vjetrometini sukoba interesa raznih carstava i osvajača, ikada bilo ostvarilo hrvatsko jezično, a samim time i narodno je-dinstvo.

7. Ilirski, slovinski, hrvatski

U svojoj recenziji mojega kritičkoga latinskoga izdanja i prijevoda prve hrvatske gramatike Keipert (2006, 177-178) je kritizirao prijevod *illyricus s hrvatski*, jer da prijevod nisam obrazložio.³¹ Posumnjao je čak da je Kašić uopće htio ili trebao napisati gramatiku hrvatskoga jezika: »Bei der Terminologie fällt allerdings einem Nichtkroaten schon im Titel des Buches auf, dass Kašićs Sprachbezeichnung *illyricus* einfach mit *hrvatski* übertragen ist. Durch diese trotz ausgedehnter Prolegomena keine Begründung erfahrende Regelung wird [...] der unzutreffende Eindruck erweckt, als habe Kašić 1604 eine kroatische Grammatik schreiben sollen und wollen.«

Razlog zbog kojega sam tako preveo latinski naziv jezika ipak sam naveo: »*Illyricus* prevodim s *hrvatski* jerbo se sadržajno i prostorno odnosi isključivo na hrvatski, a ne na antički ilirski jezik [...]. Latinski se naziv pučkih jezika u Kašićevo vrijeme davao, gdje je to bilo moguće, po uzoru na rimske provincije,

³¹ Keipertu inače moram odati priznanje da se svojski potrudio prostudirati knjigu i napisati recenziju mojega izdanja (usp. bilj. 1). On je, naravno, i neke stvari pohvalio, dočim je ovdje riječ o samom imenu jezika, koje i neki u Hrvatskoj također favoriziraju, pa se na to moram osvrnuti.

primjerice *Illyricum*. Slično su nazvane: *lingua Gallica, Britannica, Germanica, Tusca*, itd.« (Kašić, 2005, 195).

Još jedna slobodno prevedena, ali ipak po smislu točna rečenica prijevoda nije naišla na njegovu suglasnost,³² jer sam *plurimos populos* u Iliriku ograničio na Hrvate, odnosno sve druge narode s balkanskoga prostora isključio kao iz predmetnoga (*ilirskoga*) jezika: »Keineswegs also nur den Kroaten, sondern allen diesen *plurimi populi* gelten nach Kašićs Worten die Bemühungen der Kurie« (Keipert, 2006, 180).

Ti *plurimi populi*, međutim, nemaju ama baš ništa s Hrvatima, Srbima i Bugarima, jer se Kašić ovdje poziva na općevrijedeće misijsko pravilo isusovača – primjenjivalo se na svim kontinentima – koje uvijek propisuje izbor najšire razumljiva jezika (*lingua generalis*) kod sličnih narječja i(li) jezika. To je on još jednom naglasio u bilješci *De dialecto*, gdje piše da ih je isključio iz razmatranja jer je htio opisati isključivo onaj jezik koji svi u Iliriku najbolje razumiju,³³ pa nije htio "gubiti vrijeme" s dijalektima raznih provincija i gradova.³⁴ O *lingua generalis* (*jeziku najopćenijem*) ovdje je već bilo riječi, stoga nešto o imenu jezika.

Rimska je provincija *Illyricum* imala granicu na Dunavu, a sjeverno od Dunava bio je *Barbaricum*. U ranom novom vijeku u Rimu se rado koristio naziv *Illyricum* za cijeli Balkan, jer su tada obnavljane antička tradicija i nomenklatura. Nazivi *Ilirik* i *ilirski* sve do XIX. stoljeća bili su popularni kod Hrvata ne samo stoga što su oni bili privrženi latinskoj tradiciji, nego i zbog toga što su potrebovali jedno zajedničko ime zemlje, naroda i jezika za područja preko svih postojećih političkih granica. Oko 1600. godine katolički narod nekadašnjega Hrvatskoga Kraljevstva živi razdijeljen, u Hrvatskom Kraljevstvu Habsburškoga Carstva od 1527., Dalmaciji (Mletačka Republika), Dubrovačkoj Republici i Osmanskom Carstvu (Slavonija, Srijem, Bosna i Hercegovina). Kada se u Rimu pisalo na latinskom jeziku, tada i za jezik nije bilo drugoga imena nego *lingua illyrica* i *lingua illyrica antiqua* (crkvenoslavenski, glagoljski), pa tako i kod Kašića. Kada se, pak, koristio domaći naziv, bio je vrlo raširen atribut *slovenski* (talijanski *sclavone, schiavone*) zahvaljujući izvorno

³² »Quare sapienter est a nostre Societatis moderatoribus constitutum, ut eius nationis lingua vernacula quae apud plurimos populos latissime patet addiscatur ab iis qui ad eos eruiendos idonei censeantur« (Kašić, 2005, 198-199), u prijevodu: "Stoga ravnatelji naše Družbe mudro odlučite da oni koji se smatraju sposobnima da ih podučavaju, nauče materinski jezik onoga naroda čiji je jezik najrašireniji."

³³ »Optimae proximam [...] loquendi formam quae ab hominibus Illyricis intelligatur« (Kašić, 2005, 222), tj. "najbliži oblik govorenja onomu najboljemu, a koji razumiju svi ljudi u Iliriku".

³⁴ Ovako sam to protumačio: »Ovo pojašnjenje je na tragu opće isusovačke školske i misionarske prakse da se, u slučaju relativne razumljivosti dijalekata, uči onaj koji je najrašireniji i najrazumljiviji na najširem području« (Kašić, 2005, 223).

glagoljskoj, nekoć sveslavenskoj jezičnoj praksi. Usporedno tomu mogli su se naći i regionalni nazivi (*jezik dubrovački, dalmatinski, hrvatski, slavonski, bosanski*), dakle prema regionalnoj podjeli zemlje. Svi ti nazivi, međutim, pripadaju isključivo u katoličku, a ne u pravoslavnu jezičnu tradiciju u Iliriku, jer pravoslavni do toga vremena i mnogo kasnije nisu njegovali književnost na narodnom jeziku.

Kašić je 1606. postavljen za ispovjednika u bazilici sv. Petra za hodočasnike različitih jezika, ali prije svih (*imprimis*) za one svojega jezika, koji on zove »Illirica aut Dalmatica, immo vero Croatica (Kašić, 2006, 154; "ilirski ili dalmatinski, u stvari hrvatski"). U jednom od svoja tri rukopisna rječnika (rkp. 194 u Knjižnici Male braće u Dubrovniku), koji je sastavio u vrijeme rada na gramatici, preveo je *harvatski* na talijanski kao *sclavone*. Jakov Mikalja (1600.-1656.), njegov mlađi subrat iz dubrovačkoga vremena, poslije misionar u Banatu, prevodi u svojem rječniku *Blago jezika slovinsko-ga* (1649/1651, 134): »Hrrivat, Hervat – Croata«; »Illyricus, i – Croata, ae«; »Illyricum, ci – Croatia, ae«. Izmjenjive nazive jezika (*hrvatski, slovinski, ilirski*) nalazimo i u drugim velikim rječnicima hrvatskoga jezika: Habdelić (1670.) *Della Bella* (1728.), Belostenec (1740), Jambrešić (1742) i Stulli (1806).

Točno je, međutim, da se ime ilirskoga jezika rastezalo na sve slavenske jezike kao "harmonika", pa tako katkad i Kašić *ilirski (slavenski)* proteže nimalo slučajno sve do Moskve, jer je isusovačka *missio moscovitica* pokrenuta već 1583. (usp. Z. Pandžić, 2017a, 85). Ardelio Della Bella (1655.-1737.) piše čitatelju (*l'autore a chi legge*) svojega za *missioni illiriche* namijenjenoga *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*: »E qual Lingua tanto si stende, quanto la Illirica, o vogliam dirla Slava? L'Istria, la Dalmazia, la Carintia, la Carniolia, la Stiria, la Croazia, la Moravia, la Boemia, la Bossina, la Servia, la Bulgheria, l'Ungheria Inferiore, la Rassia, la Transilvania, la Vallachia, la Russia, la Moscovia, la Podolia, ed anche la Pollonia: tutti questi gran Regni e provinzie, e gran parte della Tracia parlano con dialetti diversi la lingua Illirica« (*Della Bella*, 1728, predgovor).

Pa kada je ilirski već raširen od Jadrana do Moskve, za Della Bellu je bilo važno samo jedno pitanje u smislu ostvarenja zadanoga jezičnoga koncepta (*lingua generalis*): koji dijalekt uzeti za književni, odnosno najbolji, najljepši, u *Dizionario*? Njegova je odluka ista ona koju su već odavno bili donijeli njegovi isusovački uzori Kašić (1604; 1640; 1641) i Mikalja (1649/1651), a bilo bi i onako nemoguće mijenjati već ustaljenu misijsku praksu: »Il Dialetto di cui mi servo si è il Bosnense, e 'l Raguseo stimato il migliore« ("Dijalekt kojim se služim je bosanski i dubrovački koji se smatra najboljim"). U tu svrhu ispisao je riječi najboljih autora iz Dubrovnika, bosanskih franjevac, pa je proširio i fond riječi iz *Blaga* Jakova Mikalje (1601.-1654.).

Ilirski i *slovinški* bili su, uz *hrvatski*, kod svih katolika ovih krajeva do sredine XIX. stoljeća³⁵ tradicionalni nazivi za njihov jezik (usp. Krasić, 2009, 359-380). Još jednom je *ilirski* postao popularan uspostavom napoleonskih *Provinces Illyriennes* (1809.-1813.). Napoleon je volio nomenklaturu rimskih careva, i austrijske Kraljevine Ilirije (1814.-1849.), u koju su pripadali Istra i dio civilne Hrvatske do 1822. godine. U duhu romantizma ilirski je pokret pokušao stvoriti zajednički ilirski jezik od Alpa do Crnoga mora, što je, kao i u prošlim stoljećima, praktično bio i ostao isključivo hrvatski projekt, odnosno isključivo *hrvatski jezik* (usp. Iovine, 1984).³⁶

Kada se, dakle, traži realno korektan suvremeni ekvivalent za Kašićevu *lingua illyrica*, a to svaki prevoditelj mora učiniti jer je danas pridjev *illyricus* semantički prazan, to tada može biti isključivo *hrvatski jezik*. Niti jedna druga slavenska nacija nikada nije za svoj književni jezik reklamirala povijesni naziv *ilirski* (*lingua illyrica*) osim Hrvata, Srbi ponajmanje. Vuk Karadžić (1787.-1864.), i srpska tradicija općenito, uvijek su taj naziv *a limine* odbijali kao izmišljotinu Rima. *Ilirski*, *slovinški* i *hrvatski* su, dakle, povijesni i izmjenjivi nazivi za hrvatski jezik.³⁷ Inčije prosudbe (Kordić, 2010) su jednostavno stranputica, jer ilirski jezik danas nigdje ne postoji, pa se mora pojasniti što se pod tim nazivom misli ako ga netko već želi koristiti.³⁸ Kašić je, i to je odlučujuće, i *realiter* napisao gramatiku hrvatskoga jezika, a to vidi svatko tko ju uzme u ruke i otvori (usp. Tafra, 2012, 67).

Doista, bilo bi to apsurdno da je Kašić početkom 17. stoljeća pravoslavnim kršćanima u Srbiji i Bugarskoj ponudio svoje brojne prijevode religioznih djela, tiskane latinskim slovima na pučkom jeziku. U Srbiji se latinicu u spomena vrijednom obujmu počelo koristiti tek 1914. godine. Još apsurdnije bi, međutim,

³⁵ Kako je planirani misionarski rad u Iliriku otvarao mogućnosti studija u Rimu, dugo je i sudski ispitivano to područje, odnosno njegove granice, osobito u vrijeme Kandijškoga rata (1645.-1669.), kada je u Rim stigao i velik broj izbjeglica (Krasić, 2009, 445-457). Sacra Rota je 24. travnja 1656. na posljatku odlučila da su granice Ilirika područja današnjih država Hrvatske, Bosne i Hercegovine, uključujući Barsku i Katorsku (nad)biskupiju, dočim je izrijeком naglasila da u Ilirik ne pripadaju Karinthia, Styria, Carniola, Hungaria i Serbia. Samo iz prvih provincija mogli su potrebiti dobiti pomoć u ilirskim institucijama sv. Jeronima u Rimu (osnovane 1453.), uz pretpostavku da im je materinski jezik *lingua illyrica*. Taj propis i danas vrijedi za studente u Pontificio collegio croato di san Girolamo.

³⁶ Keipert (2014, 201) smatra da je *Nova ricsoslovia iliricska* (1812.) Šime Starčevića »prva gramatika hrvatskoga«, vjerojatno stoga što je pisana na hrvatskom metajeziku. No zašto bi taj put pridjev *ilirski* trebao značiti *hrvatski*, a *illyricus* kod Kašića ne bi trebao, nije posve razvidno.

³⁷ Filip Grabovac (1697.-1749.) u svojem je florilegiju *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga, aliti arvacckoga* ovako formulirao: »U Dalmaciji kako koi narod bi tako se i jezik zua: kakonoti illirički, pak slouignski, potom toga aruacki euo i danas. Tri su imena a jedan je isti jezik« (Grabovac, 1747, 369).

³⁸ Navodni prijevod *illyricus* = *ilirski* čista je redundancija – to, dakle, uopće nije prijevod. Može ga se usporediti s prijevodom *germanische Sprache* (umjesto *deutsche Sprache*) za ranonovovjekovni latinski termin *lingua germanica*.

bilo da je Kašić svoju gramatiku, namijenjenu stranim misionarima i pisanu latinskim jezikom, sastavio s eksplicitnom nakanom misionariti pravoslavno i(li) muslimansko pučanstvo.³⁹ Papinska je kurija u to vrijeme i onako za *Slavia graeca* favorizirala ćirilicu, a za *Slavia latina*, kada se koristio crkvenoslavenski jezik u liturgiji, glagoljicu, ponajprije naravno u Hrvatskoj. Za Kašića je već od samoga početka bilo jasno da samo čisti narodni jezik (najčišći i najrašireniji dijalekt) i latinsko pismo u Iliriku mogu imati perspektivu kao književni jezik (*lingua generalis*). Posvuda razumljiv narodni jezik bio je postulat i Tridentskoga koncila za vjersku poduku (sessio XXIV, 1563.), izuzev, naravno, latinskoga ili glagoljskoga *canona missae*.

Pitanje koje se ovdje po sebi nameće jest: Pa zašto je onda u Rimu Kurija zabranila tisak Kašićeva prijevoda Novoga zavjeta upravo na tom jeziku? Još uvijek se u Hrvatskoj argumentira kako ga je papinska Kurija spriječila zbog približavanja slavenskomu pravoslavlju,⁴⁰ što nikako nije bilo odlučujuće (našire Z. Pandžić, 2008a). U Rimu su bili posve svjesni da je tu riječ o dvije raznorodne potrebe katoličkih vjernika u hrvatskim krajevima, i obadvije je trebalo zadovoljiti. U konačnici, odlučujući čimbenik bio je autoritet zagrebačkoga biskupa, protiv kojega ni sam papa u toj stvari nije mogao odlučiti. Zagrebački se biskup – preko svojega koadjutora – suprotstavio prijevodu koji su mu pokušali nametnuti nadbiskupi dubrovački, splitski, zaderski i barski, odreda Talijani, dočim samo on, domaći čovjek, poznaje potrebe crkve u Iliriku.

U raspravi *Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti* Bazilije Pandžić (1978, 85-112; 1995, 199-226) objavio je brojne dokumente iz vatikanskih arhiva opisujući raspravu koja je vođena u Rimu oko toga treba li nove liturgijske knjige za hrvatske katolike tiskati glagoljicom, ćirilicom ili

³⁹ Bugarski su katolici već koristili ćirilično pismo i narodni jezik, ali ne istočnu, nego zapadnu ćirilicu (*bosančicu*). Tim pismom, katkad su ga zvali *katolička ćirilica*, pisali su katolici, često usporedno s latinicom i glagoljicom, i u sakralnoj i u profanoj službi po cijelomu Balkanu, dakle ne samo u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i Slavoniji, nego i u južnoj Ugarskoj, Beogradu, Smederevu i u Bugarskoj. Bugar Krštjo Pejkić (1665.-1731.) tiskao je svoja djela stiliziranim narodnim jezikom na bosančici, a i jezik mu je bio usporediv s jezikom bosanskih franjevac koji su djelovali u Bugarskoj.

⁴⁰ Katičić tvrdi da su za to bile odgovorne »crkvene vlasti«: »One su ustrajno odbijale da se objavi latinični hrvatski prijevod Biblije na jeziku stiliziranom prema narodnom jer su u to doba u Rimskoj crkvi bila jaka nastojanja da se time što bi se u Hrvata podupirala liturgijska i druga autoritativna crkvena pismenost samo na crkvenoslavenskom jeziku i pisana glagoljicom ili ćirilicom djelovalo na slavenske pripadnike Istočne crkve, osobito na europskom jugoistoku« (Katičić, 2013, 18). To ne može biti točno već zbog toga što su iste crkvene vlasti već 31. srpnja 1634., dakle oko mjesec dana nakon što nije odobren tisak Kašićeve Biblije, odobrile (usp. Erdmann-Pandžić, 1991, 66; Erdmann-Pandžić, 2000, 122) i platile izradbu i tisak njegova prijevoda *Rituala rimskoga* (1640.), a uskoro i njegova lekcionara za Dubrovačku nadbiskupiju (1641.) te, ne manje važno, izradbu i tisak Mikaljina *Blaga jezika slovinskoga* (1649./1651.). Crkvene su vlasti u Rimu toga doba ipak, najzaslužniji je bio prefekt kongregacije kardinal Ingoli, dosta toga učinile i za hrvatski jezik »stiliziran prema narodnom«, a ne samo za pismenost na crkvenoslavenskom.

latinicom. Ta je rasprava počela ispitivanjem potreba župnikâ u Dalmaciji, a privremeni vrhunac dostigla je tiskom glagoljskog misala 1631., čime su župnici koji su koristili *lingua illyrica antiqua* dobili najvažniju liturgijsku knjigu, dočim je već 1626. bilo odlučeno da njima nisu potrebne knjige na latinici, a o ćirilici se trebalo još raspravljati.

Po nesreći je Kašićev rukopisni prijevod Novoga zavjeta stigao u Rim u trenutku kada je glagoljski misal upravo izašao iz tiska. No ni to ne bi spriječilo tiskanje njegova prijevoda. Propaganda je dobro razlikovala što je to *lingua illyrica antiqua*, a što *lingua illyrica (lingua vernacula)*. Potonju je, kao i Kašić, sama forsirala po cijelom svijetu. Kako to obično biva, posebno, pak, kada se traži novac za tiskanje, Propaganda je osnovala komisiju da ispita potrebu, jezik, svrhu i slično Kašićeva prijevoda. U toj je komisiji bio i biskup bosanski Ivan Tomko Mrnavić (1579.-1637.), kasniji koadjutor (vikar) zagrebački, koji je uglavnom živio u Rimu. On je vodio glavnu riječ protiv toga prijevoda. Usprkos njemu, Propaganda je konačno ipak odobrila tiskanje i tiskarske troškove (našire Z. Pandžić, 2008a). Vidjevši da je izgubio bitku, Mrnavić (u međuvremenu je postao pomoćni biskup zagrebački) je krivotvorio dva pisma, jedno biskupa Agatića iz Senja i drugo zagrebačkoga biskupa Ergelskoga, koji traže odgodu tiska, odnosno intervenciju Svetoga oficija (inkvizicije) u toj stvari. Kako je Mrnavić već jednom bio odbijen na Propagandi, nije se pouzdao samo u odgodu, nego je tražio načina da dođe do Urbana VIII.

Kako papa mora primiti biskupe u povodu pohoda *ad limina apostolorum*, Mrnavić je početkom 1634. u ime Crkve zagrebačke za – najvjerojatnije bez znanja zagrebačkoga biskupa – samo u tu svrhu insceniranoga posjeta *ad limina apostolorum* kod pape Urbana VIII.⁴¹ "torpedirao" od Propagande već odobreni tiskanje prijevoda Novoga zavjeta Bartula Kašića. Sveti oficij je 13. lipnja 1634. odlučio da *nema potrebe* od toga tiska nakon što mu je dostavljen spis (Biblioteca Vallicelliana, Ms. O. 90. ff. 365r-267r) koji je u toj stvari papi predao Mrnavić (objavio Z. Pandžić, 2008a, 180-187). Zapravo, papa i Sveti oficij nisu ni imali izbora. Praksa Kurije oduvijek je bila da u slučajevima prijepora mjesnih Crkava, *u stvarima koje ne pogađaju vjeru i moral*, valja pričekati dok se one ne slože. U tom slučaju papa jednostavno nije mogao ignorirati mišljenje zagrebačkoga biskupa, što opet govori o tradicionalno velikom ugledu zagrebačke stolice u očima Rima. Papa Urban VIII. zacijelo nije ni slutio da bi Mrnavić uopće mogao obmanuti i njega i zagrebačkoga biskupa.⁴²

⁴¹ Tada je sâm sebe papi toplo preporučio za nasljednika navodno staroga i bolesnoga biskupa Ergelskoga.

⁴² Mrnavić nije uspio, iako je upravo to žarko želio, naslijediti biskupa Ergelskoga na zagrebačkoj stolici. Umro je 1. travnja 1637., deset dana prije biskupa Ergelskoga (11. travnja 1637.). Prema jednoj vijesti iz toga doba, Golub (2000, 156) govori o objedi (*Verleumdung*), Mrnavića su otrovali njegovi protivnici kada je biskup Ergelski bio na samrti kako bi spriječili da on postane zagrebački biskup.

Kako bi spriječio taj tisak, Mrnavić je u isto vrijeme, pojačavajući argumentaciju za neupućene, krivotvorio, iza njega je inače već bila doista impresivna karijera krivotvoritelja (usp. Golub, 2000, 155-156), i jedan glagoljski psaltir navodno iz 1222. godine, navodnoga prepisivača Nikole iz Raba, navodnoga glagoljskoga psaltira iz vremena navodno posljednjega salonitanskoga biskupa Teodora, e kako bi dokazao ne samo da je glagoljica starija od svete braće Ćirila i Metoda, nego je, da bi se ta teza činila uvjerljivom, pokušao preoblikovati glagoljski psaltir tako da bi izgledalo da je on izvorno bio preveden s latinskoga prema Vulgati, pa samim time i od sv. Jeronima, a ne s grčkoga jezika. Inače bi hipoteza da je sv. Jeronim autor glagoljice bila apsurdna. Kako je to učinio vrlo nevješto, krivotvorinu je Jagić (1912) uspio dokazati vrlo lako analizirajući prvih sedam tek djelomice sačuvanih psalama koje citira biskup Matej Karaman u Considerazioni, braneći pred papom svoj glagoljski misal protiv dubrovačkoga klerika Rusića. Na žalost, Jagićeva analiza uslijedila je s gotovo tri stoljeća zakašnjenja.⁴³ U međuvremenu je *lingua illyrica anitiqua* kod Hrvata gotovo zamrla, dočim je *lingua illyrica* postala *lingua generalis*, tj. po Kašićevoj želji, jedini književni, *hrvatski jezik*.

8. Ekskurs: Od hrvatske do srpske leksikografije

Iako to ovdje nije tema rasprave, konteksta radi mora se navesti da i *Srpski rječnik* (1818.) Vuka Karadžića, prema njegovu vlastitom priznanju, dvije trećine riječi duguje hrvatskoj leksikografiji, a ona se, kako smo vidjeli, pozivala na načela koja je utemeljila Accademia della Crusca. Hrvatske rječnike dostavio mu je njegov mentor Jernej Kopitar (1780.-1844.), koji ih je, opet, dobio od zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca (1752.-1827.) u travnju 1813. (usp. Burian, 1937, 161; Horvat, 1996). Karadžić navodi svoja vrela i opisuje svoj rad u *Объявленіе о сербскомѣ Рѣчнику* (1816.): »Я самъ таковой Рѣчникъ предuzeо, и веѣ скупіо [...]. Содержаваѣ све Сербске рѣчи, кое се налазе у Рѣчницима: Курцбековомѣ (кои е само именовѣ Сербскій), Деллабелли, Белостенцу, Ямбрешіу, Стулію, Болтичжію, Хайму; а имаѣ іошт' одну третину правыхъ Сербскихъ рѣчій, кое се ни у едномѣ, отъ реченыхъ Рѣчника, не налазе« (Karadžić, 1985, [4], pretisak u dodatku).

⁴³ U svetojeronimsko podrijetlo glagoljice vjerovalo se inače sve do konca XVIII. stoljeća, iako je Bartul Kašić već u tridesetim godinama XVII. stoljeća napisao dobre, zapravo neoborive argumente protiv nje u svojem djelu *Apologia* (Horvat, 2004, 205-213). To, naravno, nije pomoglo da Kašićev prijevod bude tiskan u ono vrijeme, ali je danas očito da je upravo on bio prvi hrvatski filolog, a možda i prvi slavist uopće, koji je argumentirao čisto znanstveno, tj. izvan okvira u ono vrijeme uobičajene mitolojske paradigme.

A ta »една третина правыхъ Србскихъ рѣчій« najvjerojatnije su srpska onomastika i brojni turcizmi, koji u hrvatskoj leksikografiji nisu bili česti, te, naravno, i određeni broj riječi koje je sam skupio iz narodnih pjesama različitih krajeva i dvije godine prije objavio (*Mala prostonarodna slaveno-serbska pesnarica*, Beč, 1814.), iako su i te riječi velikom većinom već bile otisnute u rječnicima.

I Pavle Ivić opisuje kako je Vuk Karadžić od Božića do Uskrsa 1816. u Šišatovcu na Fruškoj gori, dakle na austrijskoj strani, vjerojatno mu je pomagao i Lukijan Mušicki, složio najvažniji (srpski) stupac svojega rječnika: »Али да не би што пропустио, Вук се послужио и некима од приморских⁴⁴ и кајкавских лексикографа. Ту му је идеју свакако дао Копитар, а он му је уосталом и послао речнике. По преписци између њих двојице и по првом Објавленију о Рјечнику изгледа да су то били Микаља, Дела Бела, Јамбрешић, Белостенец, Волтици и Стули. [...] Копитар је стога на Вукову молбу несебично, на свој ризик послао драгоцене томове из своје личне библиотеке несигурном делижанцом из Беча преко Новог Сада у Шишатовац. Вук је ишао кроз ове речнике [...] од једне речи до друге и исписивао је оне које је и сам знао из сопственог језичног искуства, а изостављао оне које су му биле туђе« (Karadžić, 1985, [37]).

Doista, Karadžić brojne natuknice iz tih rječnika nije preuzeo iako ih je razumio (»варошке ријечи«), ali je većina njegovih štokavsko-ijekavskih riječi već jednom u spomenutim rječnicima bila otisnuta i književno potvrđena. Usprkos toj odavno poznatoj činjenici, još i danas se u relevantnoj literaturi može čitati stari mit oko jezika (iz pamćenja) Vuka Karadžića, odnosno o njegovu navodnom – do XIX. stoljeća, međutim, praktično nigdje zapisanom – »istočnohercegovačkom dijalektu« u *Srpskom rječniku*. Neweklowsky (2014, 1944) tako tvrdi: »Eine besondere Stellung nimmt das serbische Wörterbuch von Vuk Karadžić (1818) ein. Es enthält den Wortschatz aus dem Gedächtnis seines Autors, der aus Tršić stammte und Träger des Ostherzegoviniadialekts war.«

Slično sudi i Lefheldt (2014, 1451) o Karadžićevu rječniku: »Ferner sammelte er Material für ein Wörterbuch, wobei er sich wiederum im Wesentlichen auf seinen ostherzegowinischen Heimatdialekt stützte und es bewusst vermied, Bücher zu exzerpieren.«

Karadžićeve riječi potječu u stvarnosti najvećim dijelom iz tiskanih rječnika i u njima već recipirane – riječ po riječ – štokavske pučkojezične i lijepe

⁴⁴ Ivić je, dabome, dobro znao da »primorski leksikografi« pišu štokavsko-ijekavski, ali je izbjegao izraz "štokavski leksikografi", jer bi ga to sililo da traži objašnjenje: Po čemu se zapravo razlikuje štokavsko-ijekavski fond riječi Karadžićeva rječnika od onoga u rječnicima Mikalje, Della Belle i Stullija? Samo po latinskom pismu i pravopisu? Za neko buduće istraživanje ostaje, dakle, još jedna važna zadaća: istražiti koje štokavsko-ijekavske riječi sadržava *Srpski rječnik* (1818.), a da nisu već bile otisnute u trima navedenim rječnicima.

književnosti, a stoljećima su bile skupljane u leksikografiji hrvatsko-iliričkoj,⁴⁵ što je on tada marljivo i brzo ekscerpirao. Njegov je rad ponajprije bio, što se poklapalo s idejama narodnoga leksika i književnosti (Herder, Grimm, Goethe),⁴⁶ *napraviti selekciju, a ne kompilaciju rječnika*. Hrvatski rječnici na koje se oslanjao bili su koncipirani kao uporabni i univerzalistički, tj. oni doista jesu većinom donosili i propisivali štokavski svakidašnji i književni leksik, ali su i izvan toga bilježili, često kao sinonime, u interesu stranih i domaćih korisnika, tradicionalno, dijelom čakavsko-talijansko nazivlje iz Dalmacije (pomorstvo, poljodjelstvo, trgovina i dr.). Karadžić je jednostavno za sebe relevantne riječi preuzeo, a druge je, primjerice pomorski i trgovački rječnik iz Dalmacije, jednostavno eliminirao.

Rječnici toga obujma nikada ne nastaju samo iz sjećanja, odnosno bez popisivanja riječi iz knjiga već postojeće književnosti i(li) rječnika. I knjige i rječnike Karadžić je imao pri ruci. Samo se tako može objasniti da je *Srpski rječnik* (1818.) nastao prije negoli srpska književnost na narodnom jeziku. I njegove »narodne poslovice« imale su starije uzore, primjerice u rječnicima Mikalje, Della Belle i Belostenca (Sironić-Bonefačić, 1990), dočim su se oni oslanjali na već poznatu praksu iz *Vocabolarija* (1612.).

Štokavsko-ijekavski leksik iz *Srpskoga rječnika* (1818.) Vuka Karadžića nije uopće mogao biti problem u Hrvatskoj XIX. stoljeća, kao ni danas, naravno, ako je bio tiskan latinicom. Slično je bilo i s ijekavskim refleksom jata u njegovu rječniku. Većina ga je Hrvata već poznavala iz crkvene prestižne uporabe, iako su oni govorili uglavnom ikavskim narječjem. Osim različitih pisama, kasnije izmjene u srpskom (civilizacijski rječnik, određene posudbe iz crkvenoslavenskoga, napuštanje ijekavice, brojne tuđice i dr.), uvedene 1868. u

⁴⁵ Zapravo je već Jakob Grimm u predgovoru za *Kleine serbische Grammatik* spoznao i formulirao što je trebalo. I nakon gotovo 200 godina njegove rečenice mogu biti i danas vrlo poticajne za proširenje spoznaja u znanstvenoj argumentaciji: »Unparteiische Beobachter können der Unduldsamkeit, welche das Serbenland seiner eigenen, serbischen Sprache beweist, eine einzige schlagende Thatsache entgegenstellen. Die lateinischen Südslaven in Illyrien pflegen ganz dieselbe Mundart seit dreihundert Jahren und bauen sie sorgfältig an. Zu Ragusa [...] und Venedig [...] ist eine nicht unbedeutende Zahl geistlicher Erbauungsschriften und weltlicher Bücher, vorzüglich Dichtungen, im Druck erschienen. Aber auch auf die Erforschung der Sprache selbst und Sammlung ihres Wörteverraths hat man dort löblichen Fleiß gewendet. [...] Diese Beispiele hätten sich schon lange die türkischen und österreichischen Serben zur Nachahmung anfreuen müssen« (Grimm, 1974, XVI). Kao primjere Grimm nabraja i Kašičeve *Institutiones linguae Illyricae* i cijelu dotadašnju štokavsku leksikografiju kod Hrvata, a uz svako djelo bilježi i format tiskovine. Kopitar, naime, nije samo Vuka Karadžića opskrbljivao s djelima koje je dobivao iz Zagreba (od M. Vrhovca) i Dubrovnika (od F. M. Appendinija), nego i Jakoba Grimma (usp. Bonazza, 1990, 58-59).

⁴⁶ Zbog pjevanja napamet naučenih narodnih pjesama popularnih guslara, za koje su se bili zainteresirali J. Grimm i J. W. Goethe, pomislilo se očito da je Karadžić i svoj rječnik sastavio iz pamćenja, dakle bez ikakvih knjiga. To je u stvarnosti do danas njegovan, ali ipak samo žilav romantičarski mit o *Srpskom rječniku* (1818.).

Srbiji protiv nakane Vuka Karadžića, bile su i ostale glavni kamen spoticanja u hrvatsko-srpskoj jezičnoj polemici u obje Jugoslavije. U to doba politički se željelo uvesti zajednički srpskohrvatski jezik, a tomu je konceptu na putu stajao, kako su to tvrdili pobornici ponajprije jugoslavističke ideje, književni i narodni hrvatski "separatistički" rječnik. Hrvati su, međutim, taj rječnik odavno zapisivali i koristili u književnosti, ugledajući se izvorno i na Accademiju della Crusca i njezin *Vocabolario* (1612.), dakle već nekoliko stoljeća u kontinuitetu, pa nisu bili spremni odreći se te svoje starije književnosti, leksikografije i tradicije uopće.

Inčiji, prema mojoj prosudbi jednostrani, pogled na normiranje hrvatskoga i srpskoga jezika zabilježio je nedavno Leffeldt (2014, 1459): »Gegen Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jh.s war auf dem Gebiet des heutigen Kroatien und in den von Katholiken besiedelten Gebieten Bosniens und der Herzegovina noch keine Vereinheitlichung der Schriftsprache erreicht, und noch weniger konnte von der Existenz irgendeines überregionalen Standards modernen Typs die Rede sein. Auf dem Gebiet, auf dem sich das Štokavische als Grundlage der Schriftsprache weitestgehend durchgesetzt hatte, gab es noch immer den überkommenen (i)jekavisch-ikavischen Dualismus, und in Zivilkroatien war ein schriftsprachlicher Standard im Gebrauch, der im Wesentlichen auf dem Kajkavischen basierte.«

Naglasak mu je na »überregionalen Standard modernen Typs«, kojega u ranijim stoljećima, kako je ovdje već argumentirano, doista nije bilo, a još manje medijalnih pretpostavki »nadregionalnog standarda modernoga tipa«. A što se tiče hrvatskoga dualizma (*i/ije*) u pravopisnoj refleksiji jata, taj nikako ne može dovesti u pitanje kontinuitet hrvatskoga književnoga jezika još od ranijih stoljeća. Sporno nekima može biti, a to je zapravo njihov problem, je li to standardni jezik kako ga oni danas formuliraju, dočim nije sporno da je to hrvatski jezik kojim se stoljećima ranije služila i do danas u kontinuitetu služi hrvatska prestižna književnost, bilo da je ona bila ikavske ili ijekavske stilizacije. Konačno, dualizam refleksa jata (*e/ije*) u srpskom jeziku postoji i danas, ali nitko ne tvrdi da srpski jezik ne bi bio standardiziran.⁴⁷

U kajkavskim područjima štokavski se refleks jata *u punom obujmu* probio tek u XIX. stoljeću, pri čemu je pomogao jezični pristup Maksimilijana Vrhovca i njegova jezičnoga povjerenstva, dočim je izmjenu hrvatskoga slovomisa proveo Ljudevit Gaj. Vrhovčevo povjerenstvo je u svjesnom odmaku od modela austroslavista Kopitara (kajkavski = slovenski, štokavski = srpski, čakavski

⁴⁷ U vrijeme rata devedesetih godina XX. stoljeća u srpskom dijelu Bosne i Hercegovine, danas Republika Srpska, u školama i javnim medijima izbačen je ijekavski, a uveden ekavski izgovor, kao i u Srbiji, a za to su se zalagali srpski lingvisti, osobito Pavle Ivić. Ta mjera u znanstvenoj javnosti nije bila interpretirana kao srpski purizam. Nakon rata bosanski su Srbi vratili ijekavski izgovor u udžbenike i medije.

= hrvatski) oko 1814. zastupalo pravopisnu i jezičnu *unio dialectorum* za hrvatski (*ilirski*) i u Zagrebačkoj biskupiji (Fancev, 1933, *passim*). Crkvena proza (*Sachprosa*), međutim, tu je *unio dialectorum*, ponajprije kada je riječ o purifikaciji rječnika u narječno miješanoj Zagrebačkoj biskupiji, već odavno i u kontinuitetu anticipirala. Već je kajkavska *Postilla* Antuna Vramca (1586.) preuzela i pravopisno preuređivala tekst lekcionara Bernardina Splićanina (1495., 1543.), pa su tako u tu važnu knjigu dospjeli glagolski oblici aorista i imperfekta, koje kajkavski uglavnom nije poznavao. Veliki kajkavsko-ilirski rječnici: Habelić (1670), Belostenec (1740) i Jambrešić (1742), što se izbora riječi tiče, pod utjecajem su Mikalje (1651) i Della Belle (1728). Iako kajkavski, ti rječnici na prvom mjestu donose zamjenicu *što* i samo alternativno *kaj*. Približavanje rječnicima Mikalje i Della Belle očito je, usprkos razlikama u ortografiji, tj. u pisanju slogotvorne likvide *r* (*er*), jata (*e*) i dr.

Konvergenzijske tendencije u smjeru štokavskoga nisu u kajkavskom nastale tek u XIX. stoljeću – one su jačale stoljećima i u sjevernoj Hrvatskoj selidbom štokavskih govornika prema zapadu tijekom protuturskih ratova, tako da je Zagrebačka biskupija već odavno dijalektno bila izmiješana, a sam je Zagreb koncem XVIII. stoljeća imao oko 8.000 stanovnika. Stoga je postupno, zahvaljujući crkvenim knjigama (lekcionarima, pjesmaricama, katekizmima), spomenuti konvergenzijski proces književnih djela na kajkavskom, barem što se leksika tiče, bio dobro uznapredovao. Politička ujedinjenja (1815., 1822., 1868.) i novi ustroj Kraljevstva Hrvatske, Slavonije (i Dalmacije), odnosno politička, religiozna i preporodna svijest u narodu o kontinuitetu srednjovjekovnoga Hrvatskoga Kraljevstva i jedinstvu ilirske crkvene provincije, s posebnim ugledom zagrebačke stolice, umnogom su olakšali i normiranje nove hrvatske grafije po ideji Ljudevita Gaja (1809.-1878.) u tridesetim godinama XIX. stoljeća, nakon različitih modela razvijenih od XVI. stoljeća (usp. Marti, 2012), i potpuno "natkrivanje" (*Überdachung*) kajkavskoga štokavsko-ijekavskim kao književnim. Oko toga se posebno trudio ilirski pokret preko popularnih novina *Danica ilirska*, odnosno *Danica horvatska* (1836.-1849.).⁴⁸ To je bio privremeno posljednji, a ne prvi korak normiranja hrvatskoga jezika stilizacijom štokavskoga narječja za književni jezik u svoj javnoj i prestižnoj uporabi hrvatskoga naroda. Sve do danas, međutim, brojne su izvorno narodne riječi i izrazi lokalnoga čakavskoga i kajkavskoga podrijetla, opet zbog svoje opće razumljivosti, ostale sastavni dio hrvatskoga rječnika i književnosti. Slično su u rječnik hrvatskoga jezika ušle, i do danas ulaze, brojne narodu razumljive posuđenice iz slavenskih

⁴⁸ Najveći problem za natkrivanje kajkavskoga štokavskim bio je taj da se do 1843. u hrvatskom Saboru u Zagrebu uopće nije govorilo na hrvatskom, nego umjesto toga na latinskom jeziku. Slabljenjem vladara u Beču Kraljevstvo Hrvatske i Slavonije bilo je uskoro podčinjeno Kruni sv. Stjepana, a Habsburg je izravno upravljao samo Dalmacijom. Politika je, stoga, u Zagrebu sve do XX. stoljeća bila pod jakim mađarskim utjecajem, što je imalo utjecaja i na jezičnu politiku, jer su "mađaroni" različitim manipulacijama dugo imali većinu u Saboru.

jezika, te novotvorenice kao prijevodi iz drugih jezika. Takav teorijski pristup izgradnji (arhitekturi) hrvatskoga jezika kroz praktičnu književnu produkciju, normativni leksik i gramatikografiju, u stvarnosti su uveli i proveli prvi utjecajni promicatelji misionarske lingvistike *lingua generalis* i kongenijalni autori (Kašić, Divković, Bandulavić, Mikalja, Della Bella, Belostenec, Stulli), što je na posljetku vodilo k općoj književnoj konvergenciji svih govornih inačica u jednoj *unio dialectorum* (Vrhovac, Gaj i dr.).

Kako su se hrvatski književnici i umjetnici i inače vrlo rano i vrlo rado uglédali u talijansku književnu republiku, pa su, primjerice, stvarali renesansnu književnost na narodnom hrvatskom jeziku (*volgare*), što kod drugih slavenskih naroda nije bio slučaj, tako su odmah prepoznali potrebu i preuzeli metodu jezikoslovnoga rada koju je pri normiranju "najljepšega" talijanskoga jezika uvela Accademia della Crusca. Njezina metoda "prosijavanja" jezika pomogla je da i hrvatski jezik (p)ostane "najljepši" i "najčišći".

Literatura

- Álvares, Manuel (1572). *De Institutione grammatica libri tres. Olyssipone: Ioannes Barrerius*. Facsimile da edição de 1572 com introdução do J. Pereira da Costa. Funchal: Junta Geral do Distrito Autónomo do Funchal.
- Álvares, Manuel (1637). *Emmanuelis Alvares e Societate Jesu De institutione grammatica pro Illyricis accomodata a patribus eiusdem Societatis libri tres*. Romae: apud Franciscum Caballum.
- Ammon, Ulrich i dr. (ur.) (2004-2006). *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. I-III. Berlin: Walter de Gruyter.
- Bandulavić, Ivan (1613). *Pisciole i evangelya priko suega godista novo istomacena po razlogu Missala Dvora rimskoga*. V Bnechieh: Po Franciscu Broiollu. [Citat prema pretisku iz 1997. *Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*, Köln: Böhlau.]
- Belostenec, Ivan (1740). *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*. Zagreb: Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi.
- Bičanić, Ante (ur.) (2011). *Povijest hrvatskoga jezika: 2. knjiga: 16. stoljeće*. Zagreb: Croatica.
- Bičanić, Ante (ur.) (2013). *Povijest hrvatskoga jezika: 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Zagreb: Croatica.
- Bohorič, Adam (1987). *Arcticae horulae succisivae*. Maribor: Založba Obzorja.
- Bonazza, Sergio (1990). Ardelio Della Bella u povijesti slavistike. U: Drago Šimundža (ur.), *Isusovac Ardelio Della Bella: (1655-1737): Radovi Međunarodnoga znanstvenog simpozija, Split, 14-15. listopada, 1988* (str. 55-60). Zagreb: Obnovljeni život.
- Burian, Václav (1937). Stik Jerneja Kopitarja z zagrebškim škofom Maksimilijanom Vrhovcem. U: *Kovačićev zbornik* (str. 157-162). Maribor: Zgodovinsko društvo.
- Burić, Josip (1973). Libri croati publicati a cura della S. C. di Propaganda fide. U: Josef Metzler (ur.), *Sacrae Congregationis de Propaganda fide Memoria rerum: 1622-1972: Vol. II* (str. 827-841). Freiburg: Herder.

- Canisius, Petrus (1583). *Summa nauka christianskoga sloxena častniem učiteliem Petrom Kanisiem: Tumačena iz latinskoga iasika u slovignsky*. U Rimu: pri Dominiku Baži.
- Deanović, Mirko (1933). Odrazi talijanske akademije "degli Arcadi" preko Jadrana. *Rad JAZU*, 248, 1-98.
- Della Bella, Ardelio (1728). *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Venezia: presso Cristoforo Zanne.
- Divković, Matija (1611a). *Nauk krstjanski za narod slovinski*. Mletci.
- Divković, Matija (1611b). *Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice Divice Marije*. Mletci.
- Divković, Matija (1616a). *Nauk krstjanski s mnozijemi stvari duhovnijemi*. Mletci.
- Divković, Matija (1616b). *Besjede Divkovića svrhu evandolja nedjeljnijeh priko svega godišta*. Mletci.
- Ehlich, Konrad (1999). Der Katechismus – eine Textart an der Schnittstelle von Mündlichkeit und Schriftlichkeit. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 29, 9-33.
- Erdmann-Pandžić, Elisabeth von (1991). *Drei anonyme Wörterbücher der kroatischen Sprache aus Dubrovnik, Perugia und Oxford: Zur Sammlung der disiecta membra des frühen Opus von Bartol Kašić*. Bamberg: Bayerische Verlagsanstalt.
- Erdmann-Pandžić, Elisabeth von (1994). Tri rječnika Bartola Kašića. Novi pogled na početke hrvatske leksikografije. U: *Život i djelo Bartola Kašića: Zbornik radova* (str. 107-128). Zadar: Hrvatsko filološko društvo.
- Erdmann-Pandžić, Elisabeth von (2000). Der gescheiterte Drucklegungsversuch der Kašić-Bibel. U: Bartul Kašić, *Versio Illyrica selecta seu Declaratio Vulgatae editionis Latinae: Bartholomaei Cassii Curistensis e Societate Jesu professi ac sacerdotis theologi: Vol. II: Commentare* (str. 99-129). Priredili Hans Rothe i Christian Hannick. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Fancev, Franjo (1933). Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832). *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 12, 65-117.
- Foertsch, Henrike (1998). Missionare als Sprachensammler: Zum Umfang der philologischen Arbeit der Jesuiten in Asien, Afrika und Lateinamerika. U: Reinhard Wendt (ur.), *Wege durch Babylon: Missionare, Sprachstudien und interkulturelle Kommunikation* (str. 143-217). Tübingen: Gunter Narr.
- Fučak, Jerko (1975). *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2000). Das Wörterverzeichnis zur Kašić-Bibel. U: Bartul Kašić, *Versio Illyrica selecta seu Declaratio Vulgatae editionis Latinae: Bartholomaei Cassii Curistensis e Societate Jesu professi ac sacerdotis theologi: Vol. II: Commentare* (str. 199-448). Priredili Hans Rothe i Christian Hannick. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Giambullari, Pierfrancesco (1552). *Regole della lingua fiorentina*. [Pretisak priredila Ilaria Bonomi, Firenze: L'Accademia, 1986.]
- Golub, Ivan (2000). Quellen zur Bibel Kašićs im Archiv des Heiligen Offiziums. U: Bartul Kašić, *Versio Illyrica selecta seu Declaratio Vulgatae editionis Latinae: Bartholomaei Cassii Curistensis e Societate Jesu professi ac sacerdotis theologi: Vol. II: Commentare* (str. 131-196). Priredili Hans Rothe i Christian Hannick. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Grabovac, Filip (1747). *Czuijt razgouora*. Venezia: Per Simon Occi. [Pretisak: Zagreb: Školska knjiga, 2007.]

- Grimm, Jakob (1974). Vorrede. U: Vuk Karadžić, *Kleine serbische Grammatik* (str. I-XXXVI). Priredio Jacob Grimm, München: Sagner.
- Habdelić, Juraj (1670). *Dictionar ili rechi szlovenszke zvezega ukup zebrane*. U Nemskom Gradczu: pri Odvetku Wimanstadiussa. [Pretisak priredio Vladimir Horvat, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989.]
- Ham, Sanda (2013). Hrvatske gramatike u 17. i 18. stoljeću. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće* (str. 371-427). Zagreb: Croatica.
- Holzer, Georg (2008). Recenzija Kašić 2005. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 54, 263-265.
- Horvat, Vladimir (1996). Jernej Kopitar i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. U: *Kopitarjev zbornik* (str. 513-521). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Horvat, Vladimir (2004). *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Hovdhaugen, Even (1996). *Missionary Grammars – an Attempt at defining a Field of Research*. U: Even Hovdhaugen (ur.), ... *and the Word was God: Missionary Linguistics and Missionary Grammars* (str. 9-22). Münster: Nodus.
- Iovine, Micaela S. (1984). Main Trends in the Croat Language Question. U: Richardo Picchio i dr. (ur.), *Aspects of the Slavonic Language Question: Volume I* (str. 101-156). New Haven: Yale University.
- Jagić, Vatroslav (1912). Tomko Marnavić als Fälscher des angeblich im J. 1222 geschriebenen glagolitischen Psalters. *Archiv für Slavische Philologie*, 33, 111-134.
- Jagić, Vatroslav (1913). Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben. *Archiv für Slavische Philologie*, 34, 497-532.
- Jambrešić, Andrija (1742). *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples*. Zagreb: Typis Academicis Societati Jesu.
- Jurić, Šime (1934). Pokušaj Zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo. *Croatia Sacra*, 4, 143-174.
- Karadžić, Vuk (1974). *Kleine serbische Grammatik*. Priredio Jacob Grimm, München: Sagner. [Prvo izdanje 1824.]
- Karadžić, Vuk (1985). *Srpski rječnik*. Priredio Pavle Ivić. Beograd: Nolit. [Prvo izdanje 1818.]
- Kašić, Bartul (ur.) (1640). *Ritual rimski istomaccen slovinski*. V Rimu: Iz Vtiestenicæ Sfet. Skuppa od Rasplodyenya Vieræ. [Prema pretisku: Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993.]
- Kašić, Bartul (1641). *Vanghielia i pistole*. Romæ: Ex typographia Bernardini Tani.
- Kašić, Bartul (ur.) (1999). *Versio Illyrica selecta seu Declaratio Vulgatæ editionis Latinæ: Bartholomæi Cassii Curistensis e Societate Jesu professi ac sacerdotis theologi*. Priredili Hans Rothe i Christian Hannick. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Kašić, Bartul (2005). *Bartholomæus Cassius: Institutiones linguæ Illyricæ: Osnove hrvatskoga jezika*. Drugo izdanje priredio, na hrvatski jezik i komentarima popratio Zvonko Pandžić. Zagreb: Tusculanæ editiones.
- Kašić, Bartul (2006). *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku (1575.–1625.)*. Priredio Vladimir Horvat. Zagreb: Školska knjiga.
- Katičić, Radoslav (2013). Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće* (str. 9-75). Zagreb: Croatica.
- Keipert, Helmut (2006). Recenzija Kašić 2005. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 64, 174-180.

- Keipert, Helmut (2014). *Obzori preporoda: Kroatističke rasprave*. Zagreb: FF press.
- Koerner, Ernst F. Konrad (1995). *Historiography of Linguistics*. U: E. F. K. Koerner i R. E. Asher (ur.), *Concise History of the Language Sciences: From the Sumerians to the Cognitivists* (str. 7-16). Oxford: Pergamon.
- Koerner, Ernst F. Konrad (2006). Recenzija Kašić 2005. *Historiographia Linguistica*, 33, 446-447.
- Koerner, Ernst F. Konrad (2007). *Jezikoslovna historiografija: Metodologija i praksa*. priredio Zvonko Pandžić, s engleskoga prevela Milica Lukić. Zagreb: Tusculanae editiones.
- Kordić, Snježana (2010). Moderne Nationalbezeichnungen und Texte aus vergangenen Jahrhunderten. *Zeitschrift für Balkanologie*, 46, 35-43.
- Krasić, Stjepan (2009). *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u 17. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Križanić, Juraj (1976). *Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku 1666*. Priredio Gerd Freidhof. München: Kubon & Sagner.
- Labbé, Philippe (1663). *Grammatica linguae universalis missionum et commerciorum*. Ni Pari: J. Roger Niperman. [Prvo izdanje 1650.]
- Laco, Gordana (2007). Recenzija Kašić 2005. *Супроставетелно езикознание*, 32(2), 118-130.
- Lehfeldt, Werner (2014). *Herausbildung der Standardsprache bei Serben und Kroaten*. U: Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger i Peter Kosta (ur.), *Die slavischen Sprachen: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung: Band 2* (str. 1446-1469). Berlin: De Gruyter Mouton.
- Ludolf, Heinrich Wilhelm (1959). *Grammatica Russica*. Priredio Boris O. Unbegaun. Oxford: Oxford University.
- Manutius, Aldus Pius (1493). *Grammaticarum institutionum libri quatuor*. Venetiis: Aldus Manutius.
- Marti, Roland (2012). On the Creation of Croatian: The development of Croatian Latin orthography in the 16th century. U: Susan Baddeley i Anja Voeste (ur.), *Orthographies in Early Modern Europe* (str. 261-320). Berlin: De Gruyter Mouton.
- Matasović, Ranko (2011). Hrvatski jezik i drugi europski jezici u 16. stoljeću. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 2. knjiga: 16. stoljeće* (str. 461-481). Zagreb: Croatica.
- McLuhan, Marshall (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto.
- Metzler, Josef (ur.) (1971-1973). *Sacrae Congregationis de Propaganda fide Memoria rerum: 1622-1972*. Vol. I.1, I.2 i II. Freiburg: Herder.
- Mikalja, Jakov (1649/1651). *Blago jezika slovinskoga: Thesaurus linguae Illyricae*. Ancona: Ottavio Beltrano.
- Murko, Mathias (1979). Neues über die südslavische Volksepik. U: Joachim Latacz (ur.), *Homer: Tradition und Neuerung* (str. 118-152). Darmstadt: WBG.
- Nakaš, Lejla (2017). Kalendar u izdanjima Nauka krstjanskog Matije Divkovića. U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi: II*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Neweklowsky, Gerhard (2014). *Dialektlexikographie*. U: Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger i Peter Kosta (ur.), *Die slavischen Sprachen: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung: Band 2* (str. 1935-1948). Berlin: De Gruyter Mouton.

- Oesterreicher, Wulf (2005). Die Entstehung des Neuen – Differenzerfahrung und Wissenstransformation: Projektions- und Retrospektionshorizonte frühneuzeitlicher Sprachreflexion. *Mitteilungen / Sonderforschungsbereich 573, Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit, 15.–17. Jahrhundert*, 1, 26-37.
- Ong, Walter J. (2013). *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London: Routledge.
- Pandžić, Basilius (1972). L'opera della S. Congregazione per le popolazioni dalla Penisola Balcanica centrale [1622–1700]. Josef Metzler (ur.), *Sacrae Congregationis de Propaganda fide Memoria rerum: 1622–1972: Vol. I.2* (str. 292-315). Freiburg: Herder.
- Pandžić, Basilius (1973). L'opera della S. Congregazione per le popolazioni dalla Penisola Balcanica centrale [1700–1815]. Josef Metzler (ur.), *Sacrae Congregationis de Propaganda fide Memoria rerum: 1622–1972: Vol. II* (str. 706-721). Freiburg: Herder.
- Pandžić, Basilius (1974). *Historia missionum Ordinis fratrum minorum: Vol. IV: Regiones Paeninsulae Balcanicae et Proximi Orientis*. Romae: Secretarium missionum.
- Pandžić, Basilius (1978). Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. *Nova et vetera*, 28, 85-112.
- Pandžić, Basilius (1995). *Bosna Argentina: Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegovina*. Wien: Böhlau.
- Pandžić, Zvonko (2002). Ranoromantička poetika i Lucinda Friedricha Schlegela. U: Friedrich Schlegel, *Lucinda* (str. 11-71). Preveo Tin Ujević. Kritički priredio i uvodnim komentarom providio Zvonko Pandžić. Zagreb: Konzor.
- Pandžić, Zvonko (2004). Tense, Mood and Aspect in the First Grammar of Croatian (Kašić 1604). *Historiographia Linguistica*, 31, 7-32.
- Pandžić, Zvonko (2005). Semantika tradicionalne gramatike: Jezično-filozofijska prologomena za Osnove Bartula Kašića: The Semantics of Traditional Grammar: A linguistic-philosophical prologomenon to Bartul Kašić's Institutiones. U: Bartol Kašić, *Bartholomaeus Cassius: Bartul Kašić: Institutiones linguae Illyricae: Osnove hrvatskoga jezika* (str. 14-188). Zagreb: Tusculanae editiones.
- Pandžić, Zvonko (2008a). Misal rimski i Sveta pisma: O sudbini dva velika jezična projekta Bartula Kašića. *Filologija*, 50, 145-196.
- Pandžić, Zvonko (2008b). Adversus grammaticos: O glotonomijskim iluzijama Snježane Kordić. *Književna republika*, 6(3-4), 184-206.
- Pandžić, Zvonko (2009a). *Nepoznata proza Marka Marulića*. Zagreb: Tusculanae editiones.
- Pandžić, Zvonko (2009b). Od Galileja do zlatne ptičice: O posmrtnoj mutaciji srpskohrvatskoga jezika. *Republika*, 65(7-8), 138-164.
- Pandžić, Zvonko (2015). Općehrvatski karakter kulture bosanskohercegovačkih Hrvata: Onkraj rasprave Srećka M. Džaje i Ivana Lovrenovića u Vijencu. *Vijenac*, br. 548, 5. ožujka 2015.
- Pandžić, Zvonko (2017a). Von Coimbra nach Tobol'sk: Grammatik und Mission in der Slavia. *Historiographia Linguistica*, 44, 72-133.
- Pandžić, Zvonko (2017b). U se vrijeme godišta: Bandulavićeva i Divkovićeve inačice najpopularnije hrvatske božićne pjesme. *Susreti*, 11, 18-41.
- Pandžić, Zvonko (2018). Ćirilичni slovoпись i hrvatski pravopis u Besjedama (1616) Mate Divkovića. U: Ivica Musić (ur.), *Opera Dei revelare honorificum est: Zbornik radova u čast Baziliju Pandžiću* (str. 211-264). Matica hrvatska: Mostar.

- Romaine, Suzanne (2005). Historical sociolinguistics. U: Ulrich Ammon i dr. (ur.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society* (str. 1696-1703). Vol. 2. New York: Walter de Gruyter.
- Samardžija, Marko (2011). Hrvatski leksik i leksikografija. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 2. knjiga: 16. stoljeće* (str. 441-459). Zagreb: Croatica.
- Samardžija, Marko (2013). Hrvatski leksik i leksikografija u 17. i 18. stoljeću. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće* (str. 429-459). Zagreb: Croatica.
- Santich, Jan Joseph (1995). *Missio Moscovitica: The role of the Jesuits in the Westernization of Russia 1582–1689*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Schmidt-Riese, Roland (2006). Reducere ad artem: Zur Transformation grammatischer Kategorien am Diskursort Mission. *Mitteilungen / Sonderforschungsbereich 573. Pluralisierung und Autorität in der Frühen Neuzeit, 15.–17. Jahrhundert*, 1, 39-43.
- Sironić-Bonefačić, Nives (1990). Riječi i poslovice iz Della Belle kod Vuka St. Karadžića. U: Drago Šimundža (ur.), *Isusovac Ardelio Della Bella: (1655-1737): Radovi Međunarodnoga znanstvenog simpozija, Split, 14-15. listopada, 1988* (str. 129-146). Zagreb: Obnovljeni život.
- Storius, Petrus (1568). *Polonicae Grammatices Institutio*. Cracoviae: Apud Mathiam Wirzbiaetam. [Pretisak priredio Reinhold Olesch, Köln: Böhlau, 1980.]
- Stulli, Joakim (1806). *Rjecsosloxje slovinsko-italiansko-latinsko*. Dubrovnik: Po Antunu Martekini. [Pretisak priredio E. Fekete, München: Otto Sagner, 1985.]
- Tafra, Branka (2012). *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Vanino, Miroslav (1934a). Isusovci u Beogradu u 17. i 18. stoljeću. *Vrela i prinosi*, 4, 1-47.
- Vanino, Miroslav (1934b). Prijedlozi Bartola Kašića Svetoj Stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613. i 1614.). *Croatia Sacra*, 8, 217-254.
- Vince, Zlatko (1978). *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Liber.
- Vocabolario degli Accademici della Crusca* (1612). Venezia: Giovanni Alberti.
- Vrančić, Faust (1595). *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Venetiis*: Apud Nisolau Morettum. [Pretisak priredio Vladimir Putanec, Zagreb: Novi Liber, 1992.]
- Vulić, Sanja (2011). Štokavski hrvatski književni jezik. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 2. knjiga: 16. stoljeće* (str. 125-187). Zagreb: Croatica.
- Vulić, Sanja (2013). Štokavski hrvatski književni jezik u 17. stoljeću. U: Ante Bičanić (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika: 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće* (str. 95-161). Zagreb: Croatica.
- Wingender, Monika (2014). Typen slavischer Standardsprachen. U: Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger i Peter Kosta (ur.), *Die slavischen Sprachen: Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung: Band 2* (str. 1958-1972). Berlin: De Gruyter Mouton.
- Zwartjes, Otto (2012). Historiography of Missionary Linguistics: Present state and further research opportunities. *Historiographia Linguistica*, 29, 185-242.

“Mühle, Korn, Mehl und Kleie”

Accademia della Crusca und die historische Architektur der kroatischen Sprache

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden die historischen Anfänge der bewusst geplanten Normierung der kroatischen Sprache auf der Grundlage des am besten verständlichen und am meisten benutzten štokavischen Dialekts erörtert (*status and corpus planning*). Dies geschieht im Anschluss an die Bestimmungen des Konzils von Trient (1545–1563), als nicht nur die neuen lateinischen liturgischen Bücher, sondern auch volkssprachliche Lektionare, Predigtbücher und Katechismen für die Katholiken im Illyricum gedruckt werden sollten, nicht zuletzt auch wegen der Einführung des gregorianischen Kalenders (1582).

Die Suche nach einer *lingua generalis* war auch deshalb vonnöten, weil – ähnlich wie in weltweiten Missionen der Jesuiten – die zahlreichen Dialekte überdacht werden mussten und die Technologie des Buchdrucks ohnehin nach einer sprachlich und möglichst auch orthographisch einheitlichen Norm für die Druckerzeugnisse verlangte.

Das komplexe Mundarten-Gebilde im Illyricum ähnelte in vielerlei Hinsicht jenem in Italien, weshalb die Kroaten – was bisher unbeachtet geblieben ist – die theoretischen Vorschläge und praktischen Lösungsansätze der Accademia della Crusca (1583) zur Bildung der allgemeinen Schriftsprache in Italien aufmerksam verfolgten und kopierten. Die ersten kroatischen Wörterbücher orientierten sich daher, wie der Verfasser hier belegt, am sprachlichen Ideal der Crusca (schönster Dialekt, ›ausgesiebter‹ und reiner Wortschatz) und an ihrem normgebenden Vocabolario (1612). Das erste moderne Wörterbuch des Kroatischen (Jakov Mihalja, *Blago jezika slovinskoga*, Ancona 1649/1651) folgte daher nicht nur dem Ansatz der Crusca, sondern bestimmte zusammen mit etlichen parallel dazu für den allgemeinen Gebrauch erschienenen Werken sowie über die spätere analog verfahrenende Lexikographie grundlegend weitere Überdachung aller kroatischen Dialekte bei der Ausformung der allgemeinen kroatischen Literatursprache auf der Basis des Štokavischen.

Schlüsselbegriffe: Accademia della Crusca, Missionarslinguistik, Normierung der kroatischen Sprache, Sprachpurismus